

Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

136. évfolyam

2025

2. szám

Sárkány Mihály

Bodrogi Tibor. Tudománytörténet, rokonság, törzsi művészet

Tisztelt Hallgatóim! Önök között jónéhányan ülnek itt, akiknek személyes emlékei vannak Bodrogi Tiborról, miként nekem is, legtöbbjük azonban már csak írásából ismerheti, hiszen a mai átlagéletkorral mérve, roppant korán eltávozott. Tibor segített már diákkoromtól kezdve, később osztályvezetőm majd igazgatóm volt, de kollégaként, sőt barátként kezelte, amikor nem hivatali ügyekről volt szó. Most mégsem a személyes emlékeimet kívánom megosztani Önökkel, hanem arról a Bodrogi Tiborról beszélek, aki igazi, nagy formátumú tudós volt, akinek az intellektuális hagyatéka nem csak ünnepnapokon érdemel figyelmet.

Bodrogi Tibor életkoránál fogva abba a generációba tartozott, amelynek életében döntő jelentőségű volt a II. Világháború. Őt még besorozták, katonaként szolgált. Ez az időszak nem csak azért lényeges, mert törést jelentett a tanulmányok sorában, hanem minden bizonnyal azért is, mert ez az élmény megedzette, mondhatni szükségszerűen egy felnőtt komolyságával és a békés élet megbecsülésével iratkozott be az egyetemre, ahol nem csupán néprajz és ősrégészet diplomát szerzett, de még hallgathatta Szalai Sándor szociológiai előadásait is. A kor viszonylagos nyitottságához hozzátartozik, hogy 1948-ban, még egyetemi hallgatóként, a Néprajzi Múzeum munkatársa lett, követve egy évvel idősebb pályatársa, Vajda László példáját.

A „megforgatjuk az egész világot” szándékával teli évek voltak ezek, amikor a magyar néprajzban az 1930-as évek második felében felmerült szinergiák szerencsésen találkoztak a korszellemmel, legalábbis azon a módon, ahogyan Bodrogi Tibor a tenivalókat értelmezte. Saját kutatási témájának megválasztásával is kifejezésre juttatta elköteleződését egy új világrend mellett. Ennek eredménye volt az az áttekintése a melanéziai vallási mozgalmakról a gyarmati korszakban, amely 1951-ben angolul jelent meg az *Acta Ethnographica*-ban² és amely egycsapásra világhírűvé tette. Bodrogi Tibor, a kor viszonyai között, nem végezhetett terepmunkát a térségben, de felismerve

¹ Konferencia-megnyitó előadás, amely elhangzott 2024. november 29-én a Néprajzi Múzeumban.

² Bodrogi 1951: 259–292.

számos apró közlés jelentőségét, képes volt ezt a témát a nemzetközi kutatás fókuszába helyezni. Ez a terjedelmes közlemény egyben alkalmat adott arra, hogy kapcsolatba kerüljön hasonló érdeklődésű kutatókkal az angol nyelvű tudományosság körében, mindenekelőtt Ausztráliában.

Történt ez egy olyan időszakban, amikor a két, az 1940-es évek végére megszilárdult világrendszer már farkasszemet nézett. Ez a szituáció nem kedvezett a szabad mozgásnak a másik területén, sőt a társadalom sokoldalú megismerésére irányuló szociológiai vizsgálatokat is lehetetlenné tette Magyarországon.

Ha nem lehet terepre menni, ideális munkahelynek bizonyult Bodrogi Tibor számára a Néprajzi Múzeum a tekintélyes és jórészt publikálatlan óceániai gyűjteményével. Tibor belefogott annak feldolgozásába. Először az Új-Guinea északkeleti térségéből származó tárgyakra koncentrált, amelyek Fenichel Sámuel és Bíró Lajos gyűjtéséből származtak. A releváns szakirodalom alapos feltárása – megjegyzem, hogy Tibor a német és az angol mellett hollandul is tudott –, a tárgyak technikai kivitelének, társadalmi funkciójának, sőt, ahol lehet kapcsolatrendszerének aprólékos taglalása jellemzi ezeket a tanulmányokat. Összegzésük, a kandidátusi disszertációként megvédett és angolul megjelent, magyarul sajnos nem olvasható *Art in North-East New Guinea* (1961) osztatlan elismerést kapott recenziéseitől, akik főként német etnológusok voltak.³ Ezeknek a publikációknak köszönhetően figyelt fel a világ a Néprajzi Múzeum óceániai gyűjteményére. Bodrogi Tibor a múzeumi kutatások bázisán volt képes bekapcsolódni az „etnológiai művészet” felfogásáról folytatott diskurzusokba, amelyek az 1960-as évektől felerősödtek.⁴ Felismerve azt, hogy az Európán kívüli művészet iránt mennyire megnőtt az érdeklődés, kitűnő áttekintésekben szemléltette a maga látásmódját. A Néprajzi Múzeumban őrzött tárgyakra alapozva bemutatta Óceánia és Afrika művészetét, már saját megfigyeléseire is támaszkodva írta le Indonézia művészetét, végül egy széles szerzőgárda bevonásával adta ki a *Törzsi művészet* két kötetét.⁵ Ezek a munkák a magyar olvasók körében hiánypótlóak voltak, sőt közvetlen tárgyukon túlmutatva tudatosították az általános etnológiai műveltség jelentőségét a széles olvasóközönség körében. A sikerhez elengedhetetlen volt, hogy Bodrogi Tibor remekül írt, logikusan fejtette ki gondolatait, műveit nem terhelték fölösleges elkalandozások, viszont, ami bennük van, az a helyén van.

A vizsgált anyag természetéből fakadóan célirányosan megfogalmazott tanulmányokat és a vaskos köteteket olyan szerző írta, akinek világos elképzelése volt arról is, hogy hogyan helyezkedik el tudományunk a tudományok rendszerében, tekintettel a jelenségekre, amelyeket vizsgál és ahogyan vizsgál. Kiviláglik ez abból a vitacikkéből is, amelyet Vajda Lászlónak az etnológiát a német *Universalgeschichte*-n belüli, az etnikus specifikumok kutatását középpontba helyező felfogásával szemben fogalmazott meg 1954-ben.⁶ Ebben a történeti és társadalmi tudományok szembeállításának

³ Bodrogi Tibor valamennyi új-guineai és melanéziai tárgyakkal kapcsolatos művének és itt hivatkozott könyvének bibliográfiai adatai megtalálhatók Vargyas Gábor tanulmányának irodalomjegyzékében. Vargyas 1998: 353–378.

⁴ Bodrogi 1968: 93–120.

⁵ Bodrogi 1959., 1967., 1971., 1981.

⁶ Bodrogi 1954: 581–592.

meghaladása mellett tör lándzsát, nem a történetiséget adva fel, hanem a történetileg változó társadalom és kultúra átfogó tanulmányozása mellett érvelve. Jegyzeteiben – a kor követelményeinek megfelelően hivatkozva szovjet szerzőkre is – sokat idéz a brit strukturális-funkcionalista szociálintropológusok munkáiból, amelyekről számos ismertetése olvasható az *Ethnographia* 1956 előtti köteteiben.⁷

Ha a társadalom megismerése fontos, tenni kell érte. Bodrogi Tibor munkásságának lényeges vonása, hogy mindig kutatási gyakorlattá formálta azt a teendőt, amelyet szükségesnek látott. Így születtek meg tanulmányai a rokonságkutatást elősegítő terminológia tisztázásának igényével (1957), illetve a magyar rokonsági terminológia falusi és városi típusának összehasonlításáról (1961), ami egyben sillabuszt is adott a rokonsági terminológia gyűjtéséhez és jó leírásához. Ezek az írásai 1957 és 1962 között megjelenve jó alapot képeztek egy kutatási terület kimunkálásához.⁸ A szaktudomány művelőinek íródtak, de egyidejűleg közölte kis köteteit, a *Mesterségek születése*⁹ és a *Társadalmak születése*¹⁰ címen a Gondolat Kiadónál, amelyeket a nagyközönségnek szánt, és amelyek felépítésükben megfelelnek a korabeli kulturális antropológiai *Bevezetések*nek. A kis kötetekben remekül összefoglalta az 1960 előtti szociokulturális antropológiai ismereteket az anyagi kultúráról, a gazdaságról és a társadalomról, és ezzel nagy lökést adott a magyarországi néprajzi képzés kiszélesítéséhez, az antropológiai problémakör beépítéséhez is.

1969-ben, amikor az MTA Néprajzi Kutatócsoportban lett a Társadalomnéprajzi Osztály vezetője, kezdeményezője és megszervezője volt egy új szemléletű, azaz a korabeli szociálintropológiai és szociológiai szempontokat érvényesítő falukutatásnak, a varsányi vizsgálatnak, amelynek azonban már nem volt kivitelezője.¹¹ Ennek egyik oka minden bizonnyal az volt, hogy azokban az években írta és szerkesztette a *Törzsi művészetet*, többek között. Tovább folytatta a Néprajzi Múzeum óceániai anyagának feldolgozását. Újabb társadalomnéprajzi tanulmányokat írt a rokonság elemi egységének problémájáról, az uráli rokonsági rendszerről, sőt nem sokkal halála előtt átgondolta az ősi magyar társadalom leszármazási rendjéről kialakított elképzeléseket. A legfontosabb munkája azonban ebben az időszakban Lewis Henry Morgan-ról írott monográfiája volt, amelynek egy részét tudományok doktori disszertációként védte meg.

Bodrogi Tibor fontos tennivalónak tekintette tudományunk klasszikusai gondolatainak megismertetését. Mikluho-Makláj, Morgan, Frazer, Malinowski, Mead, Birket-Smith¹² műveit ma neki köszönhetően olvashatjuk magyarul, szerkesztőjük és néme-lyiknek fordítója is volt, sok más általa fordított, szerkesztett mű mellett.

⁷ Bodrogi 1951b, 1953, 1954b, 1954c, 1954d, 1952.

⁸ Bodrogi Tibor valamennyi, a rokonság témájában írott tanulmányának bibliográfiai adatai megtalálhatók Sárkány Mihály tanulmányának irodalomjegyzékében. Sárkány 1998: 345-352.

⁹ Bodrogi 1961a.

¹⁰ Bodrogi 1962a.

¹¹ Bodrogi (szerk.) 1978.

¹² Bodrogi 1962: 425–444., 1961b: I-XXIV. Ezenfelül a mű egy részének fordítója is volt. Bodrogi 1965: 5–12. Válogatta és részben fordította Bodrogi Tibor. Bodrogi 1972: 441–662. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket írta Bodrogi Tibor. Bodrogi (szerk.) 1970. Szerkesztette, válogatta, a jegyzeteket és az utószót írta Bodrogi Tibor. Bodrogi (ford.) 1969. Fordította Bodrogi Tibor.

A Morgan-monográfia első látásra jól illik ebbe a sorba, valójában messze túllépés azon. Óriási forrásanyagra támaszkodva elemzi benne egy etnológus evolúcióját, ahogyan a mű alcíme szól, végiggondolva mindazt, amit Morganról írtak, legyen szó kortársairól, az őt kanonizáló szovjet tudományról vagy jelentőségének ismételt újrafelfedezéséről a neoevolucionista gondolati áramlatban vagy a nyugati marxista antropológiában. Kár, hogy a széles olvasóközönség még nem olvashatja.¹³

1961-től Bodrogi Tibor nyolc éven át a Néprajzi Múzeum főigazgatója, 1978 és 1985 között az MTA Néprajzi Kutató Csoport igazgatója volt. 1980-ig, több mint húsz éven át szerkesztette az *Acta Ethnographica*-t függetlenül attól, hogy kinek a neve volt szerkesztőként rányomtatva. 1957-től haláláig az egyetemes néprajz művelőinek elismert doyenje volt, sok más szerepkör mellett. Az 1950-es években, majd az 1970-es években és élete utolsó éveiben oktatott az ELTE BTK Néprajzi Intézetében is.

Teljesítménye óriási energiát felemésztő, elképesztő. Bodrogi Tiborról valóban elmondható, hogy tudósként, tudományszervezőként, egyetemi oktatóként, utód kinevelőjeként is – itt most Vargyas Gáborra gondolok – gazdagította tudományunkat. Bár csak 62 évet kapott a sorstól, ő azon kevesek egyike, akiről kijelenthető, hogy teljes életművet alkotott.

Irodalom

BODROGI Tibor

- 1951 Colonization and religious movements in Melanesia. *Acta Ethnographica* 2. 259–292.
- 1951b Mair, L.P.: Australia in New Guinea. *Ethnographia* 62. 242–248.
- 1952 Richard Thurnwaldra: Aufbau und Sinn der Völkerwissenschaft. *Ethnographia* 63. 471–474.
- 1953 Radcliffe-Brown. A. R.: African Systems of Kinship and Marriage. *Ethnographia* 64. 471–474.
- 1954 Bodrogi Tibor: A néprajzi anyaggyűjtés módszere és jelentősége (Megjegyzések Vajda László tanulmányához). *Ethnographia* 65. 3–4. 581–592.
- 1954b Evans-Pritchard, E. E.: Social Anthropology. *Ethnographia* 65. 324–327.
- 1954c Forde, C. D.: Habitat, Economy and Society. *Ethnographia* 65. 633–634.
- 1954d Radcliffe-Brown, A. R.: Structure and Function in Primitive Society. *Ethnographia* 65. 636–638.
- 1959 *Óceánia művészete*. (német kiadás 1960, francia kiadás 1961) Budapest: Corvina Kiadó.
- 1961a *Mesterségek születése* Budapest: Gondolat Kiadó.
- 1961b Lewis Henry Morgan. In L. H. Morgan: *Az ősi társadalom*. I–XXIV. Budapest: Gondolat Kiadó.
- 1962a *Társadalmak születése* Budapest: Gondolat Kiadó.
- 1962b Nyikolaj Nyikolajevics Mikluho-Makláj. In Mikluho-Makláj: *Pápuák között*. 425–444. Budapest: Gondolat Kiadó.
- 1965 James George Frazer. In: Frazer, J. G.: *Az aranyág*. 5–12. Budapest: Gondolat Kiadó.

¹³ A mű egy részlete megjelent nyomtatásban. Bodrogi 1991: 9–63.

- 1967 *Afrika művészete*. (angol kiadás 1968, francia kiadás 1969) Budapest: Corvina Kiadó.
- 1968 A művészetetnológia helyzete és problémái. *Műveltség és Hagyomány* X. 93–120.
- 1971 *Indonézia művészete*. (angol, francia, német kiadás 1972, román a bukaresti Editura Meridiane-nál 1974) Budapest: Corvina Kiadó.
- 1972 Bronislaw Malinowski (1884–1942) In Bronislaw Malinowski: *Baloma*. 441–462. Budapest: Gondolat Kiadó.
- 1981 *Törzsi művészet*. I-II. (német kiadás 1982) Budapest: Corvina Kiadó.
- 1991 Az Ancient Society előzményei. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XVI. 9–63.
- BODROGI Tibor (szerk.)
- 1970 Margaret Mead: *Férfi és nő. A két nem viszonya a változó világban*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- 1978 *Varsány. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalomnéprajzához*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- BODROGI Tibor (ford.)
- 1969 Birket-Smith, Kaj: *A kultúra ösvényei*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- SÁRKÁNY Mihály
- 1998 Bodrogi Tibor, a rokonság kutatója. *Ethnographia* 109. 345–352
- VARGYAS Gábor
- 1998 Bodrogi Tibor az Óceánia-kutató. *Ethnographia* 109. 353–378.

Sárkány Mihály

Intézeti senior kutató

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet

E-mail: sarkany.mihaly@abtk.hu

Mihály Sárkány

Tibor Bodrogi. History of science, kinship, tribal art

Tibor Bodrogi, born a hundred years ago, was a true scholar of great stature, whose intellectual legacy deserves recognition beyond memorial days. He started his anthropological career in the liberating Zeitgeist after World War II and in one of his first publications he surveyed the sporadic information about anti-colonial religious movements in Melanesia, instantly making him world famous. As conducting fieldwork on distant continents was impossible in a politically divided world, he explored the Oceania Collection of the Museum of Ethnography in Budapest in a series of studies and in his book *Art in Northeast New Guinea* (1961). Moreover, he wrote overviews of the art of Oceania, Africa, and Indonesia, and then edited the book *Tribal Art* in accordance with his understanding of ethnological art. Another area of interest for Bodrogi was research on kinship. He discussed and conveyed the concepts and approaches of contemporary social anthropologists, analysed rural and urban variants of Hungarian kinship terminologies in a comparative and wider Eurasian context. He published educational books on material culture and society and lectured at Hungarian universities. Bodrogi edited and translated into Hungarian works of great anthropologists (Mikluho-Maklai, Morgan, Frazer, Malinowski, Mead, Birket-Smith). Drawing on his extensive

knowledge and original source research, he wrote a monograph on Morgan which has not yet been published. He was the director of the Museum of Ethnography in Budapest and the Ethnographic Research Group of the Hungarian Academy of Sciences at various stages in his life, which sadly only lasted 62 years. Nevertheless it can be said that Tibor Bodrogi left a complete oeuvre behind.

A visszafordított „gyarmatosító tekintet”. Porosz iskolarendszer pápua tükörben

2021-ben a bécsi Bonartes Fotóintézet és az Albertina Múzeum együttműködésében figyelemre méltó fotóantropológiai könyv látott napvilágot, amelynek tárgya a neves osztrák antropológus-etnológus-régész, Felix von Luschan (1854–1924) és felesége, Emma von Luschan (1864–1941) – a Bécsi Egyetem Evolúciós Antropológiai Tanszékén őrzött – mintegy 6000 darabra rúgó magán fényképgyűjteménye.¹ A „*Képek által fennmaradni*” sokféle irányba mutató elemzése közül különösen figyelemre méltó az a vonulat, amelynek célja, hogy néhány távoli-egzotikus helyszínről származó szereplőnek – akit a fényképezés csak mint valamilyen antropológiai „típus” („hamita”, „szefárd”, „pápua”, stb.) képviselőjét méltattak figyelemre és örökítettek meg fényképeiken – utólag visszaadják a nevét és személyiségét, így jutva el az antropológiai „típusfotók” anonimitásából a behatóan dokumentált, kontextusba helyezett élettörténetekig, a lefényképezettek ágenciájáig.² A tanulmányok közül számunkra a „Soli. Egy pápua fiú Berlinben” című írásnak van különös jelentősége.

„Soli”³ ugyanis egy Huon-félszigeti jabim fiú volt,⁴ akit Német Új-Guinea császári biztosa és egyben az Új-Guinea Társaság megbízott főigazgatója, Fritz Rose (1855–1922) – három éves új-guineai szolgálatának (1889–1892) letelte után – 1892. szeptember 5-én „szolgálóként” [*Diener*] magával vitt Németországba.⁵ Solit Berlinben beiskolázták és megkeresztelték. Keresztszülei Rose és személyesen II. Vilmos német császár⁶ lettek; a keresztségben (valószínűleg *Fritz Rose* után) a Fritz, (és vélhetően *Vilmos* császár után) a Wilhelm keresztnévet kapta; a keresztelőre Rosétől egy képes Bibliát, a császártól egy aranyórát kapott. Németországi tanulóveiről a neuendettelsau-i missziósállomás történetét összefoglalóan tárgyaló Pilhofer a következőket írja: „... *Rose birodalmi komisszár egy Soli nevű pápua fiút Németországba vitt, és berlini elemi iskolákba járatott. Két-éves ott-tartózkodása alatt egészen jól megtanult németül beszélni, és amikor elhagyta az iskolát, szinte minden tantárgyból »elégéses« jegyet kapott, sőt írásból, rajzból és tornából »jó« jegyet. Rose a keresztelőre is felkészítette Solit. A pápua fiút hitoktatásban részesítő berlini lelkész a következő bizonyítványt állította ki róla: »Soli folyamatosan kitűnt kiemelkedő szorgalmával, jelentős tehetségével és nagy vallásos érdeklődésével. Tekintettel arra, hogy teljesen más háttérből származik, tanítványaim közül a legjobbak közé tartozott, tanulókedvben és vidámságban a legtöbbjüket felülmúlta.«*”⁷

¹ Matiassek 2021a.

² Matiassek 2021b.; Rohrbacher 2021.; Thode-Arora 2021a.; Varvaritis 2021.

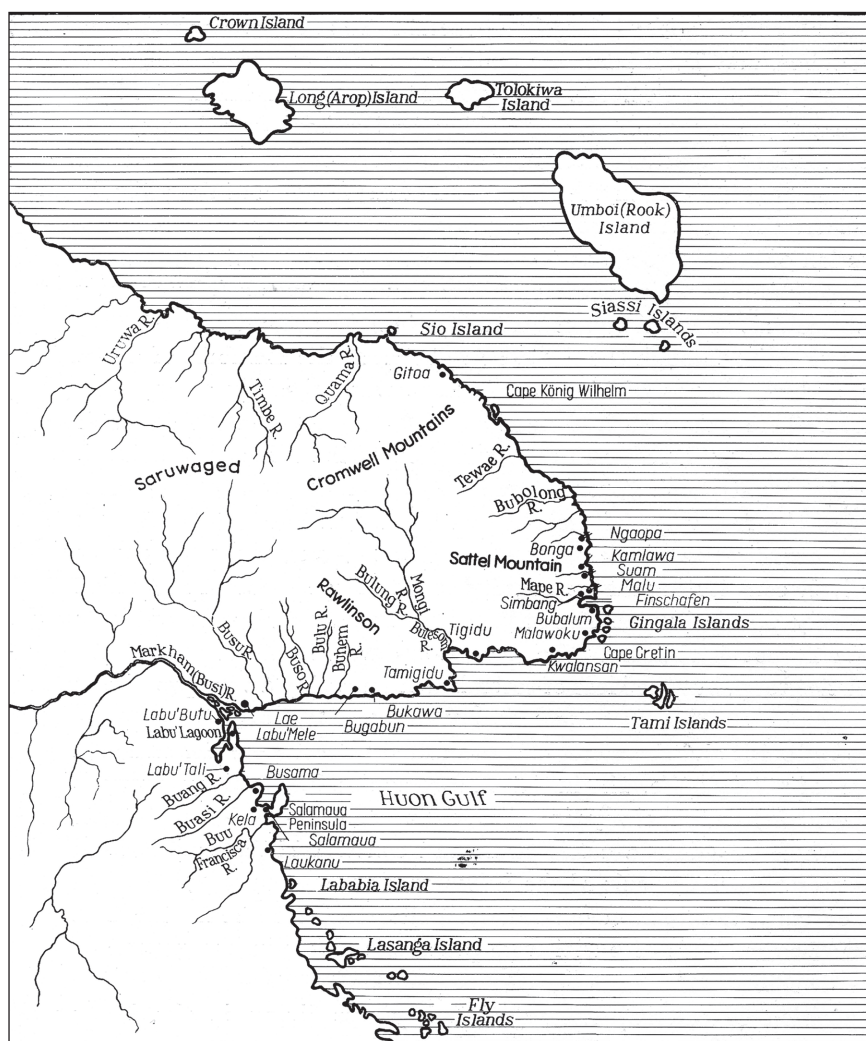
³ A jabim név eredete és etimológiája ismeretlen.

⁴ A szülőhelyeként megnevezett Bonga falu kívül esik az ausztronéz nyelvet beszélő jabimok területén és a pápua nyelvcsaládba tartozó katék lakóterületén található. Lásd az 1. és 2. térképet.

⁵ Rose később, 1895–1900 között német konzulként szolgált Apián (Samoa), de oda már nem vitte magával Solit, aki egy évvel korábban, 1894-ben hazatért Német Új-Guineába.

⁶ II. Vilmos (1859–1941): 1888–1918 között volt német császár.

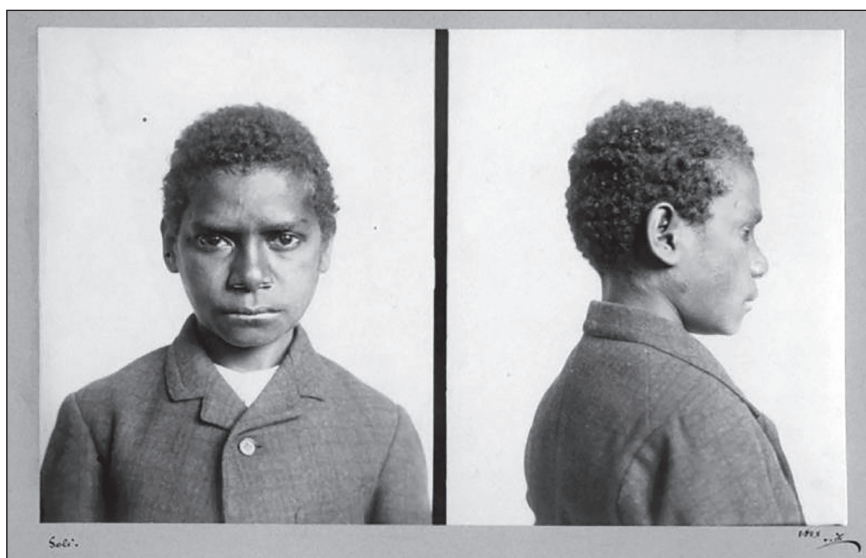
⁷ Pilhofer 1961: 32.

2. kép. A Huon-félsziget térképe. (Bodrogi 1961: 45. nyomán.)

Kicsivel később, 1893. május 27-én, a „Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie, und Urgeschichte” ülésén Felix von Luschan már előadásban mutatta be az akkor körülbelül 9 évesre becsült kisfiúról készített fényképét/fényképeit.⁸

⁸ Jóllehet a ZfE-ben megjelent beszámoló mindössze egy fényképet közöl, az előadás többszámban fogalmazott címe („Felix v. Luschan úr bemutatja egy német-új-guineai gyermek fényképeit”) már önmagában is jelzi, hogy Luschan több fényképet készített Soliról. Matiasék tanulmányából (2021b: 146.) tudjuk, hogy a Bécsi Egyetem Evolúciós Antropológiai Tanszékén őrzött Luschan-gyűjteményben öt darab felvétel található a pápua fiúról.

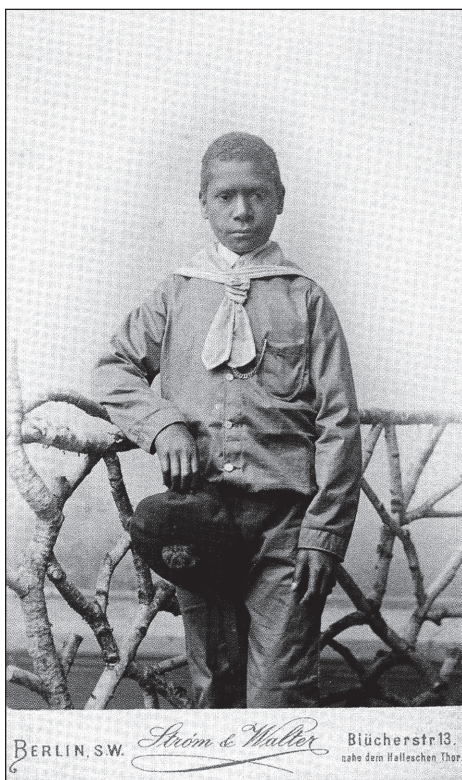

3. kép. Soli portréja, szemből és oldalról, Felix és Emma von Luschan gyűjteményéből. (A profilból felvett képet közölte Luschan a ZfE 1893: 274. oldalán. https://bibliothek.univie.ac.at/sammlungen/objekt_des_monats/003938.html, letöltés: 2024.02.12.)

Az ülésről készült rövid közleményből megtudjuk, hogy „Rose külügyminisztériumi tanácsos úr nemrég hozta a fiút Berlinbe neveltetésre”, s mivel „valószínűleg több évig itt marad, lehetőségünk lesz figyelemmel kísérni, ahogyan növekszik. Egyelőre csak egy profilképet adok közre a fejről, valamint néhány [fizikai antropológiai] méretet”.⁹ Az idézetből kitetszik, hogy von Luschannak szándékában állt Soli fizikai fejlődését, és a növekedésével együttjáró változásokat fényképeken nyomon kísérni, amit a Soliról készített további fotók – amelyek más helyeken és ruhákban mutatják a pápua fiút – is igazolni látszanak.¹⁰ A fényképeken túl a kor szokásának megfelelően gipsz „arcmaszk” is készült róla, illetve hajmintákat is vettek tőle. A berlini tudós körök a csodájára jártak: „Nevezetes ember [...] lett belőle, belekerült a világirodalomba, mert megmérték minden csontja hosszát-széleit antropologice, megvizsgálták minden szőrszálát etnográfice, egész testét fiziológice, lelki tulajdonságait pszichológice; hogy semmiféle iced el ne maradjon, tanulmányozták pedagógice. Kijárta Berlinben a négy elemi iskolát, nem is volt rossz tanuló, németül is jól megtanult” – írja róla Bíró, aki Solival néhány évvel később, 1898–99-es Huon-öböl tartózkodása során találkozott össze, de kettejük történetét – Soli nevének

⁹ Luschan 1893: 273. Ebben a korban nem volt szokatlan, hogy a tudós társaság havi ülésére „élő példákat” hoztak be az egyes „típusok” ábrázolására. Lásd Matiasék 2021b: 145. Soli esetében erről nincs tudomásunk, jóllehet Luschan közléséből kiderül, hogy egyetemi előadásaira bevitte Solit, hogy a hallgatóságnak bemutassa. Luschan 1893: 275. (Lásd alább, az idézetben kiemelt részt.) A német idézetek fordításai itt és a következőkben tőlem származnak.

¹⁰ Matiasék 2021: 146.

4. kép. Soli portréja. (Matiasék 2021b: 148. nyomán.)

említése nélkül – csak három évtizedes időtávlattól vetette papírra.¹¹

Von Luschan – mint az 1893-as közleményéből kiviláglik – Solit nem pusztán tudományos vizsgálódása tárgyának, „élő példának” tartotta. Berlini jelenlétéből tudományos hasznót próbált kovácsolni: „adatközlőként”, asszisztensként információkat gyűjtött tőle és tudományos kérdéseket vitatott meg vele: „A fiú egyébként nagyon intelligens; néhány hónap alatt elég jól megtanult németül a maga kezdetleges angolja mellé,¹² és általában véve nagyon éles eszé. Szűkebb szülőföldje jó ismeretének, kitűnő memóriájának és többször próbára tett igazságszeretetének köszönhetően sok felvilágosítást köszönhetek neki gyűjteményünk különböző tárgyairól; valósággal elképesztő továbbá az a magabiztosság, amellyel Soli tévedés nélkül elkülöníti egymástól a neki megmutatott, négereket és melanéziaiakat ábrázoló fényképeket, miközben őt magát tapasztalt Afrika-utazók is, akik az én egyetemi előadásaimon látták őt, ismételten tévesen négernek tartották! Szerény és kifejezetten udvarias viselkedése szintén nagyon dicséretes, és megkülönbözteti őt a legtöbb idehozott néger fiútól.

*Ez azonban vélhetően részint annak is köszönhető, hogy nagyon józan és szigorú bánásmódban és nevelésben részesült itt.”*¹³

Az üstökösszerű kezdet után azonban Solinak Berlinben furcsa módon nyoma vész, a lelkesedés elültével elfelejtkeztek róla, a továbbiakra nézve szinte semmi rá vonatkozó tudósítás vagy adat nem áll rendelkezésünkre. Annyit sejteni lehet, hogy Felix von Luschannal és Fritz Roséval távoli kapcsolatot tartottak.¹⁴ Két év berlini

¹¹ Bíró 1932: 171.

¹² Luschan itt minden valószínűség szerint az akkoriban „primitív” nyelvnek tartott pidgin angolra utal, amiből nem egészen egy évszázad leforgása alatt a ma Pápua-Új-Guinea államnyelveként szolgáló neo-melanéz nyelv jött létre.

¹³ Luschan 1893: 275. kiemelés tőlem, Vargyas G.

¹⁴ Matiasék szerint Luschan bécsi magángyűjteményében fennmaradt Soli egy üvegfiolában őrzött hajmintája, és mellette egy cédula, ami arról tanúskodik, hogy kapcsolatban álltak. A neuendettelsau-i lutheránus missziótársaság archívumában ezen felül fennmaradt Solinak Roséhoz Új-Guineába való hazatérése alatt (1894 májusában, Adenből) illetve után (1894 decemberében, a Tami szigetekről) írt két levele. Lásd Matiasék 2021b: 150–151.

5. kép. Rudolf Virchow antropológiai méréseket végez lappokon a berlini állatkertben. (<https://www.alamy.com/virchows-body-measurements-on-the-rags-in-the-zoological-garden-in-berlin-image471175904.html?imageid=CB19A14B-3BE9-4680-95DB-099514C070DC&p=1901899&pn=1&searchId=2a436d310fa4c03e17c94af997872ae9&searchtype=0>, letöltés: 2024. 02. 15.)

6. kép. „Ajaknéger az Angol-Parkban”. (Képeslap, dátum nélkül, a szerző birtokában.)

tartózkodás után azonban – egészségügyi okokra való hivatkozással – hazatért (hazaküldték?)¹⁵ Új-Guineába. Bíró erről így ír: „Végül mégis visszakerült szülőföldjére, mert azalatt serdülni kezdett, legényke lett, attól kellett tartani, hogy a berlini nagyvárosi élet rossz hatással lehet további nevelésére.”¹⁶ Soli tehát 1894 tavaszán a Neuendettelsau-i Missziótársaság új-guineai külszolgálatra induló misszionáriusának, Andreas Ruppertnek (1873–1894) a társaságában hazaindult.¹⁷ 1894. július 16-án,

¹⁵ A döntés okáról semmit nem lehet tudni, mint ahogy arról sem, hogy a döntést ki hozta meg: Soli vagy – mint valószínűbb – patrónusai.

¹⁶ Bíró 1932: 171.

¹⁷ Soli 1894. május 19-én Adenből keltezett levélben vett búcsút Rosétól, amelyből megtudjuk, hogy „szomorúsággal tölti el, hogy Berlint el kellett hagynia. Odahaza sokat szeretne Németországról mesélni jabim-felebarátainak; a német császárról egy fényképet is visz magával, amit meg kíván mutatni nekik.” Roséhez írt második levelét (1894. december 4.) már a Tami szigetekről keltezi. Ebben beszámol hazafelé, Új-Guineába vezető útjáról, arról, hogy Ruppert a Sinai-hegyről megmutatta neki a Vörös-tengert, hogy Colombóban „sok házat és bálványtemplomot látott, de csak néhány kis templomot”, illetve, hogy „sokat gondol Berlinre”. Lásd Matiaszek 2021:150–151.

néhány nappal megérkezésük után azonban Ruppert tízfuszban elhalálozott a sattelbergi missziósállomáson. Soli ekkor az 1887 óta a Huon-öbölben szolgálatot teljesítő Georg Bamler (1868–1928) misszionárius mellé szegődött és az ő segédjeként szolgált a Tami szigeteken.¹⁸

Új-Guineában Soli több korabeli forrásban is feltűnik. Johann Flierl egy visszaemlékezésében dicséri szolgálatkészségéért, amikor is teherhordóként segítette őt a Sattelbergre vezető útja során;¹⁹ név nélkül ugyan, de említést tesz róla egy korábbi művében is;²⁰ Neuhauss 1911-ben csodálattal jegyzi meg róla, hogy még nem felejtett el németül: „A pápua fiú, akit Rose birodalmi komisszár hozott Berlinbe, rövid idő alatt megtanult németül beszélni, és a mai napig beszéli a nyelvet, annak ellenére, hogy másfél évtizede „vademberként” él hazájában”.²¹ Keresztény neveltetése és az európai kultúrában való megmerítkezése dacára is azonban Soli a hazai környezetben meglepő gyorsasággal „visszavadult”, azaz a maga természetességével illeszkedett vissza a pápua társadalomba. A „pogány” környezetben élő első keresztények nehéz helyzetét ecsetelve a neuendettelsau misszió történetét részletesen tárgyaló Pilhofer így emlékezik meg róla: „A Berlinben megkeresztelt Fritz Soli viselkedése iskolapéldája annak, hogy milyen lehetetlen helyzetben vannak az egyes keresztények pogány híveik között. A róla szóló beszámolók szerint »Soli nagyon jó keresztény lenne, ha egy nagyobb keresztény társadalom közepette élhetne. Külsőleg semmiben sem különbözik társaitól; még ágyékkötője sincs, mert azt mindig hamar elcseréli. Mivel ő maga nem használja (keresztény) könyveit, nem sok áldást fog hozni Bongában (szülőfalujában)«”.²² Egy másik misszionárius szerint „Eddig a legcsekélyebb üdvös hatást sem gyakorolta törzstársaira, sőt még csak meg sem próbálkozott vele.”²³

Solinak a hagyományos pápua értékrendhez való visszafordulását azonban mindenél jobban mutatja egy vérbosszú miatti gyilkosság, amelyben ő maga is részt vett „az 1900-as év elején”.²⁴ A gyilkosság áldozata egy Lemasum nevű, a missziósiskolát kijárt, de még meg nem keresztelt pápua fiú volt, aki – önhibáján kívül – halálos balesetet okozott: templomépítéshez vágott ki fát, amely kidőlt és agyonütött egy alatta – a figyelmeztetése ellenére – elhaladó nőt.²⁵ A vérbosszút annak ellenére sem tudta elkerülni, hogy a résztvevők egy része korábbi iskolatársa és barátja volt a misszióról, köztük Soli. Lemasum a vérbosszút elkövetők lándzsaszúrásai által hunyt el, Krisztus-

¹⁸ A *Koloniales Jahrbuch* 1895-re vonatkozó, de egy évvel később megjelent tudósítása szerint (1896: 46.) „Tamin egy megkeresztelt fiú, Fritz Soli van, akit a császári birodalmi komisszár Rose hozott Európába, Berlinben megkeresztelték, és idén visszatért hazájába.” Az „idén” azonban téves, mint láttuk, Soli 1894-ben, tehát egy évvel korábban, Andreas Rupperttel együtt tért haza Új-Guineába.

¹⁹ Flierl 1932: 24.

²⁰ Flierl 1910: 121.

²¹ Neuhauss 1911: I/112.

²² Pilhofer 1961: 121. Ez az idézet Vetter misszionárius 1900. augusztus 7-én kelt leveléből származik.

²³ Pilhofer 1961: 121. Ez az idézet Pfalzer misszionárius 1902. június 23-án kelt leveléből származik.

²⁴ A gyilkosság időpontját egyedül Bamler (1917: 26.) adja meg, az idézett formában.

²⁵ Egyes források nem egy, hanem két, a balesetben meghalt nőt említnek.

hoz fohászkozva: „Uram Jézus, nézz rám!”, a lutheránus misszió első mártírjaként.²⁶ A tragikus esemény ékesszólóan bizonyítja a régi (pápua) és az új (keresztény) értékrend egymás mellett élését, egyidejűségét. Feltűnő módon a gyilkosok nevét egyetlen korabeli forrás sem említi, valószínűleg elkerülendő a gyarmati igazságszolgáltatás közbeavatkozását, ami – tekintettel arra, hogy az elkövetők nem kis része a simbangi missziósiskolához kötődött – kellemetlenül érinthette volna magát a missziótársaságot is. Egyedül a 60 évvel az események után, Soliról író Pilhofertől tudjuk meg a tény, Soli részvételét a gyilkossághoz vezető vérbosszúban: „*Hogy mennyire helyes volt Zwanzger ítélete, az néhány évvel később bebizonyosodott, amikor részt vett falustársai bosszúálló támadásában, és ő dobta az első lándzsát a kiszemelt áldozatra.*”²⁷

Ezek után azonban forrásaink Új-Guineában is elapadnak. Évekkel később a Logaweng-i szemináriumban 1907-ben létrehozott missziós nyomda „nagyon ügyes művezetőjeként” említi meg utoljára Soli nevét.²⁸ Ezen felül annyit tudunk, hogy megházasodott, Elieser névre keresztelt fiúgyermek született, aki a misszió Finschhafen-melletti fűrészüzemében ácsként és asztalosként dolgozott és 1928-ban részt vett a kórház építésében.²⁹ Ez minden, amit Soli életéről és sorsáról jelenleg tudni lehet.³⁰

Térjünk át ezek után Bírónak Solira vonatkozó visszaemlékezésére!

A meglehetősen hosszú írást kihagyásokkal idézem: az elején Bíró beszámol egy számára kezdetben érthetetlen történetről, nevezetesen arról, hogy az Astrolabe-öböl missziósiskolában tanult gyerekek egy hosszabb szünet, tehát Bíró szingapúri tartózkodása utáni találkozásuk során nem voltak hajlandók tanulmányaikról, az iskolában tanultakról beszélgetni vele. Értetlenségében megharagudott rájuk, „...szakitottam velük, falujuknak még felé se mentem, úgyis nemsokára átköltöztem Finschhafenbe, a jabim nép közé. Ott kaptam meg a különös megfajtását a legviláglatottabb jabimtól, az egyetlen az ideig, aki Európát is megjárta. Egyik volt kormányzó hozott magával Berlinbe egy 9–10 évesnek becsült fiúcskát, akinek csodájára járt a tudósvilág. Nevezetes ember is lett belőle [...] (az idézet folytatását lásd fentebb, a 136. oldalon) Előre is nagy reményeket kötöttem hozzá, hogy majd lesz egy jó igazi bennszültött tolmácsom. Odajöveletem előtt vagy másfél esztendővel került haza, a berlini leírások szerint legfeljebb 14–15 éves lehetett volna. Én pedig láttam magam előtt egy tagbaszakadt legényt, akinek már erősen ütközött a bajusza-szakáll. Azt gondoltam, hogy a hittérítők angol szokás szerint teacher-nek, bennszültöttből nevelt tanítónak fogják felhasználni s elhelyezik valamelyik faluba, hogy ott egy új állomásnak vesse meg az alapját. E helyett ott találtam a tudós férfit a konyhában, a szakács és minden hivatalt töltötte be. Eddig a falujában élt jó jabim módjára, de most

²⁶ A történetet a korábbi források alapján (Bamler 1917: 20–25.; Flierl 1927: 54.; Flierl 1932: 20.) Pilhofer foglalja össze (1961: 121.). Érdekes módon a Soli életét részletesen tárgyaló Mathiasék (2021b.) nem tud/számol be erről az eseményről.

²⁷ Pilhofer 1961: 121.

²⁸ Flierl 1932: 24.; Mathiasék 2021b: 152.

²⁹ Lásd Mathiasék 2021b: 153–154. (Elieser fényképével).

³⁰ Említsük meg, hogy – jelenlegi tudásunk szerint – német nyelvterületen nem áll rendelkezésünkre egy, az Arcanuméhoz hasonló adatbázis, amelyből Soli németországi életét a korabeli újsághírek tükrében jobban nyomon lehetne követni.

7. kép. Bíró Lajos kartonra kasírozott fényképe egy Graget-szigeti (Astrolabe-öböl) bennszülött iskoláról. (Néprajzi Múzeum, F3895.)

éppen házasodni akart, kellett a lakodalomra való, ideiglenes hivatalt vállalt. A néptanítósághoz pedig nagy hajlama volt, a szobám éppen a konyha mellett fekiúdt, egy deszkafal választotta el, behallatszott minden szó, apró nyílásokon be is láthattam, szem- és fültanúja lehettem azoknak a népszerű előadásoknak, amikor gyakorlatilag bemutatta a – német iskolát.

Csendes délutánokon, míg a szent atyák hosszas ájtatosságuknak és a délutáni sziesztának tettek eleget, kivált ünnepi szabad délutánokon, ott mellettem a konyhában gyűlt össze a telep legénysége, falubeli vendégekkel vegyesen s kezdődött az előadás. Rögtönzött deszkalócákra, európaiasan, nem guggolva, mint ahogy honi szokás, sorba ült az iskolai ifjúságot helyettesítő hallgatóság, köztük rendezkedett a Berlinben járt tanító úr; kezében tekintélyes nádpálcával, amit nem volt nehéz beszerezni, mert itt terem. Úgy kellett ülni német-katonásan, lábakat egymás mellett, kezeket a térdre, törzset mereven, fel a fejet. Tanító úr elkezdett valamit iskolásan vontatott hangon diktálni, közben fel s alá járva, a nádpálcával jót sózott arra a tagra, mely nem volt szabályszerű. A delikvens azt se tudta, sirjon-e vagy nevéssen? Úgy látszik, az volt a legmulatságosabb, hogy mindenkinek komolyan kellett maradni, se nevetni, se a glédát megbontani. Állották is, ameddig bírták, de aztán csak kitört az általános tetszés zaja, a harsogó kacaj. Tetőpontja lett a mulatságnak, mikor általános lett a zsvaj, csak a tanító úr vontatott, parancsoló hangja uralta, s végződött a közönség megnádpálcázásával. Új jelenet következett, míg vagy a tanító úr, vagy a közönsége meg nem unta. Úgy tetszett nekem, hogy rendesen a tanító úr hagyta félbe. – Azt hiszem, én láttam az első modern pápua szindarabot. Ez lesz a mag, melyből valaha a pápua nemzeti színmű-irodalom terebélyes fája fog kicsírázni. Jó magam csak nézőközönség valék, a darab és kivitele teljesen pápua találmány.

Azonban ez a színdarab, az európai iskola paródiája, csak mellékes, oda akartam kilyukadni vele, hogy bemutassam, mire becsüli nemcsak a tanulatlan pápua nép, hanem még ez az Európában iskolázott ifjú is a műveltség reája szakadó áldását s közte annak kiinduló pontját, az írás-olvasás tudományát.

Úgy jártam az én emberemmel, hogy mindjárt eleintén be kellett látnom, igazat kell adnom az én hittérítő házigazdájának, amiért pedig magamban megróttam őket, hogy a tudós ifjút csak a szakács munkájára érdemesítették. Hogy megnyerjem munkatársamnak, azzal akartam felébreszteni kedvét és legyezgetni hiúságát, hogy megmutattam neki Bastiannak, a híres német antropológusnak azt a munkáját, melyet a hírneves tudós éppen öröla írt berlini tartózkodása alatt. Mintha meglepetés és kíváncsiság nem is volna a világon, elnézett fölöttem. Újra figyelmeztettem, hisz ez a könyv terólad szól, németül van írva, te pedig tudsz németül olvasni, azt még nem felejtetted el! Ajkpitytyesztés, kézlegyintés, a semmibe se vevés, a lekicsinylés nyilván ismert jele. Ismételt unszólásra végre mintegy bosszankodva mondja, hogy ő már nem gyerek, elfelejtette ezeket a gyerekségeket.

Egyszerre világosan láttam. Ezért voltak hát az én ifjú barátaim megsértődve amott Bogátéban, mikor tanulmányaikról kérdezősködtem. Én őket gyerekeknek néztem vele, pedig ők már a rangos legénysorban vannak. Ez itt, az iskolázott legény, messze földön tőlük, szintén így érez. Tehát ez nem elszigetelt felfogás, ez általánosan elterjedt gondolkodás. Volt módom tapasztalni, hogy ez messze földön így van.”³¹

Bíró a történetet lezáró eszmefuttatásában ez után kifejti, hogy az írást-olvasást felnőtt korban „gyerekes” foglalkozásnak tartják még Európában is. Ugyanígy, mosolyogva nézik a lepkehálóval szaladgáló természettudóst is, mert felnőttkorban már az is szégyellnivaló tevékenység. „Én nem csúfolódní akarok, hanem etnográfiai vonást jelzek, általános emberit, ami megnyilatkozik abban, hogy a felnőtt ember hogy[an] tekinti gyermekjátékait. Gyönyörködik benne a gyermeknél, de magának lealázónak tekintené” – fejezi be a tanulság summázását Bíró.³²

Idáig a történet, a „pápua görbe tükör”, vagy még inkább a visszafordított „gyarmatosító tekintet” Bíró szépírói erényeket csillogtató elbeszélésében. A történet unikális jellege nyilvánvaló. Valódiságában nincs okunk kételkedni, már csak azért sem, mert Bíró mintegy mellékesen, a számára fontos tanulság – nevezetesen, hogy felnőtt korban a gyermekkor foglalatosságait, így az iskolát is „gyermekes/gyermeteg dolgokként” a pápuáknál (is) lenézik – alátámasztására mondja el, ami erősíti a hitelét. Az eset számunkra talán legfontosabb tanulságára mindössze egyetlen félmondatot szentel: „ez a színdarab, az európai iskola paródiája, csak mellékes”, majd rögtön így folytatja: „oda akartam kilyukadni vele, hogy”...

Két adata azonban helyesbítésre szorul. Legnyilvánvalóbb tévedése a „Bastian munkájára” való hivatkozás: „megmutattam neki Bastiannak, a híres német antropológusnak azt a munkáját, melyet a hírneves tudós éppen öröla írt berlini tartózkodása alatt.” Ezt a cikket Soliról, mint láttuk, nem Bastian, hanem Felix von Luschan írta és 1893-ban a Zeitschrift für Ethnologie-ban jelent meg. Bastiannak Solira vonatkozó

³¹ Bíró 1932: 170–175. kiemelés tőlem, Vargyas G.

³² Bíró 1932: 176.

publikációja nincs: összegyűjtött műveinek jegyzéke a szóba jöhető időintervallumban (1892–1898 között) nem tartalmaz ilyen témájú közleményt.³³ Hasonlóképp, a Néprajzi Múzeum, illetve a Természettudományi Múzeum könyvtáraiban sem találtam egyetlen olyan, a témába vágó korabeli művet, különnyomatot sem, ami Bíró hagyatékából származva megerősíthette volna Bastian szerzőségét. Márpedig Bíró beszámolójából tudjuk, hogy a Soliról szóló közlemény Új-Guineában a kezében volt, amit meg is mutatott Solinak! Még ezután is meglévő kételyemet Markus Schindlbeck német óceanista-etnológus kollégám levele oldotta fel végleg, aki megerősítette, hogy Bastian személye nagy valószínűség szerint nem jöhet számításba: „Nem hiszem, hogy maga Bastian méréseket végzett volna erről az új-guineai emberről. A legtöbb esetben ezt Virchow vagy von Luschan tette.”³⁴ A fentiek alapján bizonyosra vehetjük, hogy Bíró – aki a visszaemlékezését három évtized távlatából írta meg – megcsalta a memóriáját: az egy időben, egy helyen, hasonló témán dolgozó két német etnológus-antropológust összekeverte és a nagyközönség számára írt népszerűsítő művében nem járt el az elvárható tudományos alaposítással.

A másik tévedés kevésbé lényeges. Bíró szerint Soli „odajövetelem előtt vagy másfél esztendővel került haza”. Mint láttuk, Soli 1894 nyarán érkezett vissza a Huon-öbölbe, Roséhoz írt második levelét december 2-án már a Tami-szigetéről keltezte. Bíró viszont a Huon-öbölben 1898 június közepétől 1899 szeptember közepéig tartózkodott, ami a „vagy másfél évhez” képest négy év! Elképzelhető ugyanakkor, hogy Bíró az „odajövetelét” általában Új-Guineába (és konkrétan az Astrolabe-öbölbe) való érkezésétől, 1896-tól számította – ebben az esetben a „vagy másfél év” nagyjából megegyezik a Soli hazaérkezésétől Bíró megérkezéséig eltelt idővel. A történet lényegét a kérdés nem befolyásolja, de az előző példával együtt mégis arra int, hogy Bíró visszaemlékezéseit kellő óvatossággal, kritikus szemmel kell olvasni.

Helyezzük ezt a történetet most tágabb kultúrtörténeti-antropológiai-filozófiai perspektívába! A felvilágosodás irodalmán végighúzódik a „nemes vademberek” szájába adott, az európai civilizáció különböző aspektusaira vonatkozó kritika. A sort – kevésbé ismert előzmények után³⁵ – Lahontan *Nouveaux Voyages de M. le Baron de Lahontan dans l’Amérique Septentrionale* (1905[1703]) című műve nyitja, amelynek függelékében, a „Párbeszéd”-ben a szerző Adario-val, „egy hírneves/közismert vademberrel”³⁶ folytat vitát az európai civilizáció lényegét jelentő és jelképező fogalmakról: hierarchiáról, pénzről, magántulajdonról, kereszténységről, társadalmi igazságtalanságról.

³³ Fischer–Bolz–Kamel 2007: 300–322. Ennek a tévedésnek, a Bíró által említett „eredeti” forrás fellelhetetlenségének köszönhető, hogy a történet feldolgozására négy évtizedet kellett várnom.

³⁴ M. Schindlbeck Vargyas Gáborhoz írt emailje, 2024. október 23.

³⁵ Lásd például az 1632–1673. között évente megjelentetett *Relations des Jésuites de la Nouvelle-France* (teljes nevén: *Relation de ce qui s’est passé de plus remarquable aux missions des pères de la compagnie de Jesus en la Nouvelle France*) köteteit.

³⁶ Ez a jelző („A noted man among the savages”) a beszédesebb angol fordítás szóhasználat.

Adario – aki a „nemes vadember” későbbi ideáltípusának első megfogalmazása és modellje – előképekül egy történelmileg létező alak szolgált: Kondiaronk („pézsmapatkány/patkány”, 1625 körül–1701) huron (wendat-wyandot) törzsfőnök, aki – egybehangzó korabeli források szerint – kiemelkedő képességű, a franciák által is csodált és nagyra becsült „államférfi” és szónok volt, akivel Lahontan személyes ismeretségben, sőt feltehetőleg fogadott testvéri viszonyban volt.³⁷ Noha a vita valódi *versus* fiktív voltárol máig nincs egyetértés,³⁸ kétségtelen, hogy a toposz – a „vadember”, a nem-európai kívülálló, idegen szájába adott kritika a saját társadalom bírálata céljából – a felvilágosodás során rendkívül népszerűségnek örvendett: gondoljunk Montesquieu *Perzsa levelek*jére³⁹, Françoise de Graffigny *Lettres d'une Péruvienne*-jére⁴⁰, Voltaire *Vadember*ére⁴¹ vagy – angol példákkal élve – Goldsmith *Egy világpolgár leveleire*⁴² és Swift *Gulliver utazásaira*⁴³.

Az új földrészek felfedezésével és meghódításával szinte egy időben megindult az ott lakó népek képviselőinek Európába utazása/„utaztatása”, amelynek – egykorú vagy későbbi – filozófiai lecsapódásaként Montaigne az *Esszé*kben megelőlegezi a kulturális relativizmust⁴⁴ illetve Rousseau megírja az *Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről*-t.⁴⁵ A legkorábbi utazók az amerikai indiánok:⁴⁶ Catherine de Brésil (1528)⁴⁷, Pocahontas (1617)⁴⁸, Tisquantum vagy más néven Squanto (1614–1619)⁴⁹ csak néhány a legkorábban Európát járt, név szerint ismert indiánok közül. Az Európával a Mediterráneumon keresztül évezredek óta érintkező Afrika akkortájt már Európa látókörében van.⁵⁰ A „bennszülöttek” Európa-járásába a 18. századtól kezdve Óceánia és Ausztrália is bekapcsolódik:⁵¹ az ausztrál bennszülött Woollarawarre Bennelong/

³⁷ Mann 2001.; Garrad et alii 2014.

³⁸ Graeber – Wengrow 2021.; Bell 2021.; Feinman 2022. Bell szerint „bárki, aki az európai szépprózát ismeri, tudja, hogy e kor szerzői számára a legközönségesebb fogás az volt, hogy egy kitalált művet valóságosan megtörtént események első kézből származó elbeszéléseként állítottak be”, illetve „a *Párbeszéd* a korai felvilágosodás klasszikus műve, amely az Európán kívüli társadalmakra vonatkozó megfigyeléseket európai intellektuális hagyományokból merített érvekkel ötvözi, hogy a társadalomról, a politikáról és a vallásról új és radikális gondolatokat fogalmazzon meg, megfűszerezve azt a bölcs 'vadember' alakjával, aki egyik európai szokást a másik után leplezi le, mint károst és abszurdot.”

³⁹ Montesquieu 1981 [1721].

⁴⁰ Graffigny 2014 [1747].

⁴¹ Voltaire 1951 [1767].

⁴² Goldsmith 1872 [1762]. Ennek a magyar fordításból elhagyott alcíme „Egy Londonban élő kínai filozófus levelei, amelyeket keleti barátaihoz írt”.

⁴³ Swift é.n. [1726].

⁴⁴ Montaigne 2013 [1580]. Lásd az „Az emberevökről” (I,31. fejezet) és „A kocsikról” (III,6. fejezet) szóló esszéket.

⁴⁵ Rousseau 2017 [1754].

⁴⁶ Dickason 1984.; Feest 1987.

⁴⁷ Obry 1953.

⁴⁸ Rountree 2005.

⁴⁹ Carpenter 1994.; Salisbury 1981 és 1982.

⁵⁰ Debrunner 1979.; Earle 2005.; Kaufman 2017.; Martone 2009.; Northrup 2014.; Otele 2020.; Sertima 1985.; Spicer 2012

⁵¹ Fullagar 2008.

Baneelon (1792–1795)⁵², a polinéz Aoutourou/Aotourou/Ahutoru (1769–1770),⁵³ és Omai/Mai (1774–1776),⁵⁴ a melanéz Tapinowanne Torondoluan (1883)⁵⁵ újfent csak néhány példa az Európát járt ötödik világrészbeli és Csendes-óceáni „öslakosok” közül. Soli németországi „látogatása” és a „civilizációs misszió” szellemében történt megkeresztelése és beiskoláztatása ebbe a folyamatba illik bele, a kissé megkésett óceániai német gyarmatosítás egyik első aktusaként.

A 19. század elejétől ugyanakkor megindulnak Európa-szerte a németül *Völkerschauen*-nak, angolul *Ethnographic Showcases*-nek/*Ethnological expositions*-nak vagy *Human Zoonak*, franciául *expositions d'ethnographie coloniale*-nak vagy *villages indigènes*-nek nevezett látványosságok.⁵⁶ Az egyik legelső, név szerint ismert személy a namaqua/khoisán Sara/Sarah/Saartjie Baartman volt, akit steatopygiája következtében „Hottentotta Vénusz”-nak kereszteltek el; őt 1810-től 1815-ben bekövetkezett haláláig Londonban és Párizsban torzszülött-show-k keretében mutogatták.⁵⁷ Az „emberi állatkertek” illetve az európai tudományos társaságokban és az egyetemek amfiteátrumaiban folytatott, a „tudomány érdekét szolgáló” nyilvános anatómiai mérések, portréfelvételek, hajminta vételek és gipszmaszk készítéseik között ugyanakkor a határ törékeny és vékony. Jószerével csak a „tudományos” szándék választja el a kettőt egymástól. Hogy Soli vagy a „hottentotta Vénusz” hogyan érezték magukat és mit gondoltak az őket egzotikus látványosságnak tekintő európai társadalomról, nem tudjuk. Mint azt Dodds Pennock hangsúlyozza: „Az öslakos utazók hangjához nehéz hozzáférni. A források általában európaiak, akik elrabolták vagy rabszolgasorba taszították őket, vagy egyszerűen csak találkoztak velük valamikor. A függő beszédben visszaadott elbeszélések kivételt képeznek. Ismert [továbbá] néhány feljegyzett öslakos szóbeli hagyomány, amely arról szól, hogy ezeket az utazásokat hogyan fogadták az öslakos közösségek”.⁵⁸

E helyütt nem lehet feladatom az európai-tengerentúli érintkezések és kölcsönhatások kultúrtörténetének több könyvtáryit kitevő irodalmát akárcsak vázlatosan is ismertetni.⁵⁹ A kutatás fókuszában hosszú ideig az „európai tekintet” állt, azaz azt vizsgálták, hogy az európaiak milyennek látták az egzotikus világrészeket, illetve az onnan Európába látogatókat, és azok milyen hatást gyakoroltak rájuk és kultúrájuk-

⁵² Fullagar 2009. és 2023.

⁵³ Bougainville 2001.; Taillemite 2011.; Rochon 1801. Taillemite könyvéből (2011: 254.) tudjuk, hogy Bougainville két művet is írt Ahutoruról, amelyek mára elvesztek (*Récit sur le séjour de Boutaveri en France* és *Impressions de voyage de Aotoutou*). Ezen felül La Condamine, a nagy francia természettudós, matematikus és geográfus is külön írásban foglalkozott vele (*Observations sur l'insulaire de la Polynésie ramenée de l'île de Tahiti par M. de Bougainville*) (Taillemite 2011: 340.)

⁵⁴ Alexander 1977.; Clark 1941.; Connaughton 2005.; McCormick 1977.; Hetherington–McCalman–Cook 2001.

⁵⁵ Matiassek 2021b.

⁵⁶ Ames 2008.; Bancel *et alii* 2011.; Blanchard *et alii* 2008.; Brändle 2013. és 2023.; Cariou 2016.; Corbey 1993.; Dreesbach 2005.; Ludwig *et alii* 2023.; Thode-Arora 1989. és 2021b.; Klös 2000.; Poignant 2004.; Qureshi 2011.; Schwarz 2001.

⁵⁷ Crais 2009.; Willis 2010.

⁵⁸ Wulf 2023.

⁵⁹ Bitterli 1982.; Craciun – Terall 2019.; Denieul 2007.; Pagden 1993.; Said 2000.

ra. A fókusz elsőként a Hitler elől Amerikába menekült német antropológus, Julius Lips fordította meg. A *The Savage hits back or the White Man through Natives Eyes* fókuszában a fehérek „bennszülöttek” általi ábrázolása áll, amivel Lips gyakorlatilag a „másság” antropológiája előfutárának tekinthető.⁶⁰ Az elmúlt néhány évtizedben a „vissza fordított” tekintet hangsúlyossá vált, ami különösen az útirajz irodalom (travelogue) térhódításával erősödött fel.⁶¹ Ezek az írások tartalmazhatnak, mint ahogy tartalmaznak is itt-ott elejtett megjegyzéseket, kritikákat az általuk megismert idegen (leginkább európai) országokról, népekről, kultúrákról. De a dolgok természetéből következő, hogy a leigázott, gyarmatosított, rabszolgává tett, kulturálisan, sőt biológiailag is lenézett és alávetett „bennszülöttek” hiteles hangját mégis elenyészően kevés esetben ismerjük/ismerhetjük csak meg.

Ezért olyan egyedülálló Soli Bíró által elmesélt története. Különös értékét az adja, hogy „a valóban bennszülött kritikák, amelyek olyan hagyományokból származnak, amelyeket a nyugati környezetben nevelkedett emberek nem ismernek, sokkal furcsábbnak és nehezebbnek [értsd: nehezebben érthetőnek, Vargyas G.] tűnhetnek”⁶², mint az Adario szájába adott kritika. Márpedig a Bíró által szemtanúként leírt pápua színjáték a porosz iskoláról épp ilyen: nem szóban, hanem színjátékban megfogalmazott, közvetett, metaforikus kritika. Ahogy a „primitív” pápuák órákig elszórakoztak azzal, hogy a számukra elképzelhetetlenül idegen és nevetséges porosz tanítási módszereket, fegyelmezési technikákat kifigurázzák, mindennél többet mond a német (és az európai) kultúra pápuák általi megítéléséről – még akkor is, ha a történet a dolgok természetéből adódóan „csak” Bíró elbeszélésében és értelmezésében, nem pedig a jabim pápuákéban maradt ránk! A pápuák véleményén nincs mit csodálkoznunk. Visszatekintve immár e sorok írójának is alig hihető, hogy kisiskolás korában, az 1960-as években, egy budai általános iskolában, a rózsadombi „káderdülőn” még neki is a kezét jól láthatóan, az iskolapadra egyenesen kinyújtva, vagy karjait a háta mögött összekulcsolva kellett tartania, s ha rendetlenkedett, nemegyszer „kokit”, sőt pofont is kapott!

Irodalom

ALAM, Muzaffar – SUBRAHMANYAM, Sanjay

2007 *Indo-Persian Travels in the Age of Discoveries, 1400-1800*. New Delhi: Cambridge University Press.

ALEXANDER, Michael

1977 *Omai “Noble savage”*. London: Collins & Harvill Press.

⁶⁰ Lips 1937.

⁶¹ Alam – Subrahmanyam 2007.; Dodds Pennock 2023.; Fischer 2006, 2007.; Hill 2010.; Khan 1998, 2009; Matar 1999, 2003, 2008.; Omissi 2007.; Pratt 1992.; Thrush 2016.; Vaughan 2006.; Visram 2002.

⁶² Bell 2021.

AMES, Eric

- 2008 *Carl Hagenbeck's Empire of Entertainments*. Seattle – London: University of Washington Press.

BAMLER, Georg

- 1917 *Lemasum*. 3. Auflage, durchgesehen und bevorwortet von Missionar Zwanzger. Mitteilungen und Schilderungen aus der Arbeit der Neuendettelsauer Heidenmission in Deutsch-Neuguinea (Kaiser-Wilhelmsland). Nr.8. Neuendettelsau: Verlag des Missionshauses.

BANCEL, Nicolas – BLANCHARD, Pascal – BOËTSCH, Gilles – LEMAIRE, Sandrine (dir. par)

- 2011 *Zoos humains et expositions coloniales: 150 ans d'inventions de l'Autre*. Paris: La Découverte. (Réédition)

BELL, David A.

- 2021 A Flawed History of Humanity. [Online könyvismertetés Graeber és Wengrow művéről, 2021.november 19.] <https://www.persuasion.community/p/a-flawed-history-of-humanity> (Letöltés: 2023. 02.21.)

BÍRÓ Lajos

- 1930 A beszélő papíros. *Természettudományi Közöny* 62:193–210. [Újra publikálva: Bíró Lajos: *Újguineai utazásom emlékei*. 1932:166–176.]

BITTERLI, Urs

- 1982 „Vadak” és „civilizáltak”. *Az európai-tengerentúli érintkezés szellem-és kultúrtörténete*. Budapest: Gondolat.

BLANCHARD, Pascal – BANCEL, Nicolas – BOËTSCH, Gilles – DEROO, Éric – LEMAIRE, Sandrine – FORSDICK, Charles (eds.)

- 2008 *Human Zoos. Science and Spectacle in the Age of Colonial Empires*. Liverpool: Liverpool University Press.

BODROGI, Tibor

- 1961 *Art in North-East New Guinea*. Budapest: Publishing House of the Hungarian Academy of Sciences.

BOUGAINVILLE, Louis-Antoine de

- 2001 [1771] *Voyage autour du monde*. Édité par Michel Bideaux et Sonia Faessel. Paris: Presses de l'université de Paris-Sorbonne.

BRÄNDLE, Rea

- 2013 *Wildfremd, hautnah. Völkerschauen und ihre Schauplätze in Zürich 1880–1960*. Zürich: Rotpunktverlag. (Erweiterte Neuauflage)
- 2023 „Wilde, die sich hier sehen lassen”. *Jahrmarkt, frühe Völkerschauen und Schaustellerei*. Zürich: Chronos.

CARIOU, Warren

- 2016 The exhibited body. The nineteenth-century human zoo. *Victorian Review*, Vol.42. Nr.1: 25–29.

CARPENTER, Delores Bird (ed.)

- 1994 *Early Encounters – Native Americans and Europeans in New England: From the Papers of W. Sears Nickerson*. East Lansing, Michigan: Michigan State University Press.

CLARK, Thomas Blake

- 1941 *Omai. First Polynesian Ambassador to England*. Honolulu: The Colt Press. [Új kiadása: Hawaii: Kessinger Publishing's Rare Reprints, 1969.]

- CONNAUGHTON, Richard
 2005 *Omai: The Prince who Never was*. Timewell Press.
- CORBEY, Raymond
 1993 Ethnographic Showcases, 1870–1930. *Cultural Anthropology* 8/3: 338–369.
- CRACIUN, Adriana – Mary TERRALL (eds. by)
 2019 *Curious Encounters. Voyaging, Collecting, and Making Knowledge in the Long Eighteenth Century*. University of Toronto Press.
- CRAIS, Clifton – SCULLY, Pamela
 2009 *Sara Baartman and the Hottentot Venus: A Ghost Story and a Biography*. Princeton University Press.
- DEBRUNNER, Hans Werner
 1979 *Presence and Prestige: Africans in Europe. A History of Africans in Europe before 1918*. Basel, Basler Afrika Bibliographien.
- DENIEUIL, Pierre-Noël
 2007 *Le Sauvage et le civilisé au siècle des lumières. Essai sur les origines de la culture matérielle*. Paris: L'Harmattan.
- DICKASON, Olive Patricia
 1984 *The Myth of the Savage and the Beginnings of French Colonialism in the Americas*. Edmonton: University of Alberta Press.
- DODDS PENNOCK, Caroline
 2023 *On Savage Shores. How Indigenous Americans Discovered Europe*. New York: Alfred A. Knopf.
- DREESBACH, Anne
 2005 *Gezähmte Wilde. Die Zurschaustellung „exotischer“ Menschen in Deutschland 1870–1940*. Frankfurt am Main: Campus-Verlag.
- EARLE, Thomas Foster – Kate LOWE (eds.)
 2005 *Black Africans in Renaissance Europe*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- FEEST, Christian (ed.)
 1987 *Indians and Europe: An Interdisciplinary Collection of Essays*. Aachen, West Germany: Edition Herodot/Raader-Verlag.
- FEINMAN, Gary
 2022 Reframing Historical Rhymes from the Dawn of Everything. <https://escholarship.org/uc/item/4fz417t6>
- FISCHER, Manuela – Peter BOLZ – Susan KAMEL (eds.)
 2007 *Adolf Bastian and his Universal Archive of Humanity*. Hildesheim: Georg Olms Verlag.
- FISCHER, Michael H.
 2006 *Counterflows to Colonialism: Indian Travellers and Settlers in Britain, 1600–1857*. New Delhi.
 2007 From India to England and Back: Early Indian Travel Narratives for Indian Readers. *Huntington Library Quarterly*, 70 (1):153–172.
- FLIERL, Johann
 1910 *Dreissig Jahre Missionsarbeit in Wüsten und Wildnissen*. Neuendettelsau: Verlag des Missionshauses.

- 1927 *Forty Years in New Guinea. Memoirs of the Senior Missionary John Flierl*. Published by the Board of Foreign Missions of the Synod of Iowa and Other States. Chicago: Wartburg Publishing House.
- 1932 *Christ in New Guinea. Former Cannibals become Evangelists by the Marvellous Grace of God*. A Short History of Missionwork done by the Native Helpers and Teachers in the Lutheran Mission New Guinea. Printed for the Author by Auricht's Printing Office, Tanunda, South Australia.
- FULLAGAR, Kate
- 2008 „Savages that are come among us”: Mai, Bennelong, and British Imperial Culture, 1774–1795. *The Eighteenth Century*, 49(3):211–237. („Reconstructing History: Literature, History, and Anthropology in the Pacific”)
- 2009 „Bennelong in Britain”. *Aboriginal History*, 33:31–51.
- 2023 *Bennelong & Phillip. A History Unravelling*. Scribner Australia.
- GARRAD, Charles – Jean-Luc PILON – William FOX
- 2014 *Petun to Wyandot: The Ontario Petun from the Sixteenth Century*. University of Ottawa Press.
- GOLDSMITH, Oliver
- 1872 [1762]) *The Citizen of the World, or, Letters from a Chinese Philosopher, Residing in London, to his Friends in the Country*. [Magyar kiadása: 1872. Egy világpolgár levelei; ford. Csernátorny Lajos; Pest: Légrády.]
- GRAEBER, David – David WENGROW
- 2021 *The Dawn of Everything: A New History of Humanity*. Allen Lane Publisher.
- GRAFFIGNY, Françoise de
- 2014 [1747] *Lettres d'une Péruvienne*. Éd. par Rotraud von Kulessa, Paris, Classiques Garnier.
- HETHERINGTON, Michelle – McCALMAN, Iain – COOK, Alexander (eds.)
- 2001 *Cook & Omai. The Cult of the South Seas*. Canberra, National Library of Australia.
- HILL, Michael
- 2010 The Historical Roots of Reverse Orientalism and Their Recapitulation in Wo Chang's „England through Chinese Spectacles” (1897). *Asian Journal of Social Science*, 38(5): 677–696.
- KAUFMAN, Miranda
- 2017 *Black Tudors: The Untold Story*. Oneworld.
- KHAN, Gulfishan
- 1998 *Indian Muslim Perceptions of the West during the Eighteenth Century* Karachi: Oxford University Press.
- KHAN, Gulfishan
- 2009 Muslim-Western Cultural Encounter in the Eighteenth Century: The Impact of Ḥāfiẓ Shīrāzī's Poetry on Europe. *Islamic Studies*, 48(1): 35–87.
- KLÖS, Ursula
- 2000 Völkerschauen im Zoo Berlin zwischen 1878 und 1952. *Bongo* 30: 33–82.

KOLONIALES JAHRBUCH

- 1896 *Koloniales Jahrbuch. Beiträge und Mittheilungen aus dem Gebiete der Kolonialwissenschaft und Kolonialpraxis.* 1895 (Achter Jahrgang). Herausgegeben von Gustav Meinecke. Berlin: Karl Heymanns Verlag.

LAHONTAN, baron de [Louis-Armand de Lom d'Arce de Lahontan, Baron de Lahontan]

- 1703 *Nouveaux Voyages de M. le Baron de Lahontan dans l'Amérique Septentrionale.* Vols.1-2. Amsterdam.

LAHONTAN, baron of

- 1905 *New Voyages to North-America by the Baron of Lahontan.* Vol. 2. Ed. by Reuben Gold Thwaites. [Benne: „*Supplement aux Voyages ou Dialogues avec le sauvage Adario*” = „A Conference or Dialogue between the Author and Adario, a Noted Man among the Savages, Containing a Circumstantial View of the Customs and Humours of that People”, 517–618.pp.] Chicago: A.C. McClurg & Co.

LIPS, Julius

- 1937 *The Savage Hits Back. Or the White Man through Native Eyes.* London: Lovat Dickson Publishers.

LUDWIG, Christina – Andrea RUDOLPH – Thomas STELLER – Völker STRÄHLE (Hg.)

- 2023 *Menschen anschauen. Selbst- und Fremdingszenierungen in Dresdner Menschenausstellungen.* Dresden: Sandstein Verlag.

LUSCHAN, Felix von

- 1893 Hr. Felix v. Luschan zeigt photographische Abbildungen eines Knaben aus Deutsch-Neu-Guinea. *Zeitschrift für Ethnologie* (Verhandlungen der Berliner anthropologischen Gesellschaft), 25. Jg. (1893), Sitzung vom 27. Mai 1893, S. 273–275.

MANN, Barbara Alice (ed.)

- 2001 *Native American speakers of the Eastern woodlands: selected speeches and critical analyses.* Westport, Connecticut – London: Greenwood Press.

McCORMICK, Eric Hall

- 1977 *Omai: Pacific Envoy.* Auckland: Auckland University Press-Oxford University Press.

MARTONE, Eric (ed.)

- 2009 *Encyclopedia of Blacks in European History and Culture.* 2 vols. Westport, CT: Greenwood.

MATAR, Nabil

- 1999 *Turks, Moors, and Englishmen in the Age of Discovery.* New York: Columbia University Press.
- 2003 *In the Lands of the Christians: Arabic Travel Writing in the Seventeenth Century.* New York: Routledge.
- 2008 *Europe through Arab Eyes 1578-1727.* New York: Columbia University Press.

MATIASEK, Katarina (Hg.)

2021a *Überleben im Bild. Rettungsanthropologie in der fotografischen Sammlung Emma und Felix von Luschan.* (Mit Beiträgen von Katarina Matiassek, Christoph Rippe, Peter Rohrbacher, Hilke Thode-Arora und Dimitrios Varvaritis.) Photoinstitut Bonartes, Wien – Albertina, Wien. Salzburg: Fotohof edition. Im Zusammenarbeit mit dem Department für Evolutionäre Anthropologie der Universität Wien. (Beiträge zur Geschichte der Fotografie in Österreich. Herausgeben von Monika Gaber für das Photoinstitut Bonartes, Wien and Walter Moser für die Fotosammlung der Albertina, Wien. Band 21.)

2021b Soli. Ein Papua Knabe in Berlin. In Matiassek, Katarina (Hg.) 2021:144–155.

2021c Fotografie des Soli. Universität Wien. Die Sammlungen an der Universität Wien. Objekt des Monats [2022. január]. https://bibliothek.univie.ac.at/sammlungen/objekt_des_monats/003938.html (Letöltés 2023. 01. 26)

MONTAIGNE, Michel Eyquem de

2013 [1580] *Esszék.* (Ford. Csordás Gábor, Bajcsa András fordításának figyelembevételével) Átd. bőv. kiad. Pécs: Jelenkor.

MONTESQUIEU [Charles Louis de Secondat, baron de La Brède et de Montesquieu]

1981 [1721] *Perzsa levelek.* Budapest: Európa Kiadó.

NEUHAUSS, Richard

1911 *Deutsch Neu Guinea.* Vols. I–III. Berlin: Dietrich Reimer.

NORTHROP, David

2014 *Africa's Discovery of Europe, 1450–1850.* Oxford: Oxford University Press.

OBRY, Olga

1953 *Catherine du Brésil: Filleule de Saint Malo.* Paris: Nouvelles éditions latines.

OMISSI, David

2007 Europe Through Indian Eyes: Indian Soldiers Encounter England and France, 1914–1918. *The English Historical Review*, Vol. 122, No. 496:371–396.

OTTE, Olivette

2020 *African Europeans. An Untold History.* Blackwell.

PAGDEN, Anthony

1993 *European Encounters with the New World: From Renaissance to Romanticism.* New Haven: Yale University Press.

PILHOFER, Georg

1961 *Die Geschichte der Neuendettelsauer Mission in New Guinea.* Herausgegeben von der Evan. Luth. Missionsanstalt Neuendettelsau. Neuendettelsau: Freimund Verlag.

POIGNANT, Roslyn

2004 *The Professional Savage: Captive Lives and Western Spectacle.* New Haven: Yale University Press.

PRATT, Mary Louise

1992 *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation.* London – New York, Routledge.

QURESHI, Sadiah

2011 *Peoples on Parade: Exhibitions, Empire, and Anthropology in Nineteenth-Century Britain.* Chicago – London: University of Chicago Press.

ROCHON, Abbé

- 1801 *Mission pour le retour d'Aoutourou à Tahiti. (1771–1772). Extrait de Voyage à Madagascar, à Maroc et aux Indes orientales*, Vol. 3.

ROHRBACHER, Peter

- 2021 Das Porträt des Kissilerobo. Von der ethnografischen Feldaufnahme zu hamitischen „Rassen“-Ikone. In Matiassek, 2021:127–143.

ROUNTREE, Helen C.

- 2005 *Pocahontas, Powhatan, Opechancanough: Three Indian Lives Changed By Jamestown*. Charlottesville and London: University of Virginia Press.

ROUSSEAU, Jean-Jacques

- 2017 [1754] Értékezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól. In: Rousseau: *Politikafilozófiai írások* (szerk.: Miklós Tamás), Budapest: Atlantisz, 2017:61–200.

SAID, Edward W.

- 2000 *Orientalizmus*. Budapest: Európa Könyvkiadó.

SALISBURY, Neal

- 1981 „Squanto: Last of the Ptuxets”. In Sweet, David G. – Nash, Gary B. (eds.). *Struggle and Survival in Colonial America*. 228–245. Berkeley, California: University of California Press.
- 1982 *Manitou and Providence: Indians, Europeans and the Making of New England, 1500–1643*. New York: Oxford University Press.

SCHWARZ, Werner Michael

- 2001 *Anthropologische Spektakel. Zur Schaustellung „exotischer” Menschen, Wien 1870–1910*. Wien: Turia und Kant.

SERTIMA, Ivan van

- 1985 *African Presence in Early Europe*. New Brunswick [N.J.]: Transaction Publishers.

SPICER, Joaneath A. (ed.)

- 2010 *Revealing the African Presence in Renaissance Europe*. Baltimore: Walters Art Museum.

SWIFT, Jonathan

- é.n. [1726] *Gulliver utazásai*. Ford. Karinthy Frigyes. Budapest: Franklin-Társulat Kiadása.

TAILLEMITE, Étienne

- 2011 *Bougainville*. France: Perrin.

THODE-ARORA, Hilke

- 1989 *Für fünfzig Pfennig um die Welt. Die Hagenbeckschen Völkerschauen*. Frankfurt am Main: Campus-Verlag.
- 2021a Schauanordnungen des „Ursprünglichen”. Massai auf der deutschen Kolonialausstellung 1896. In Matiassek, 2021:103–113.
- 2021b *Herbeigeholte Ferne: Völkerschauen in Deutschland – eine Einführung*. In: Frühsorge, Lars – Sonja Riehn – Michael Schütte (Hg.): *Völkerschau-Objekte*. Lübeck: Die Lübecker Museen, Völkerkundesammlung, 3–20. pp.

THRUSH, Coll

- 2016 *Indigenous London. Native Travelers at the Heart of Empire*. Yale University Press.

VARVARITIS, Dimitrios

- 2021 Sultana Codron. Eine Verkörperung des sephardischen ideals. In Matiassek, 2021:115–125.

VAUGHAN, Alden T.

2006 *Transatlantic Encounters: American Indians in Britain, 1500–1776*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

WILLIS, Deborah (Ed.)

2010 *Black Venus 2010: They Called Her 'Hottentot'*. Philadelphia, PA: Temple University Press.

VISRAM, Rozina

2002 *Asians in Britain: 400 Years of History*. Pluto Press.

VOLTAIRE, [François-Marie Arouet]

1951 [1767] *Candide/A vadember*. Fordította: Gyergyai Albert. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

WULF, Karin

2023 Interjú Dodd Pennock-kal. <https://www.smithsonianmag.com/history/the-indigenous-americans-who-visited-europe-180981496/> (Letöltés: 2023. 01. 26.)

WURM, Steven A. – HATTORI, Shirō (eds.)

1983 *Language Atlas of the Pacific Area*. Canberra: Australian Academy of the Humanities in collaboration with the Japan Academy,

Vargyas Gábor

professor emeritus, az MTA doktora

néprajzkutató, kulturális antropológus

HUN REN BTK Néprajztudományi Intézet

Email: mpaqtoan2@gmail.com

Gábor Vargyas

The Reversed Colonial Gaze. Prussian school system in Papuan mirror.

My paper focuses on the life story of a Papuan boy who was taken to Berlin at the end of the 19th century and returned to New Guinea after two years. According to Lajos Bíró's eyewitness account, he entertained his peers in the mission school in Simbang (Huan Peninsula) by acting out the Prussian elementary school in an improvised play. The performance was a parody of the soul-crushing, monotonous teaching style and the harsh discipline of nail-picking. In discussing the cultural and historical context of this particular case, I outline the main lines of European/European cultural contact, the voluntary or involuntary travel of 'savages' to Europe, the historical period of scientific racism and of the 'human zoos' when the indigenous perspective is not even considered amidst the dominant 'colonial gaze'. In this respect, Bíró's account is one of the unique testimonies in which the feelings and thoughts of those concerned, their critique of European civilisation, are directly expressed.

Antoni Judit

Új-Guineai csiszolt kőeszközök feldolgozása: projektvázlat. A Néprajzi Múzeum Fenichel- és Bíró-gyűjteménye

Személyes „vallomással” kezdem, mert valahol ez is a történethez tartozik: egyetemi éveim (1969-1975) abban a boldog tudatban teltek, hogy a lehető legjobb helyen vagyok, a lehető legjobbkor. Ez az elképzelés a következő időkben igazolást is nyert.

A kezdeti nehézségeket, vagyis hogy akkoriban csak „A”, tehát tanárszakra lehetett felvételizni – noha ez a foglalkozás sosem vonzott – egy-két év alatt leküzdöttem és a második évtől már felvehettem azt a két „B” szakot (régészet és néprajz), amire mindig vágytam. E két tudományágat csakis együttesen tudtam elképzelni. Régészetben az újkőkör érdekelt, de László Gyula professzor magával ragadó hatásának nem tudván ellenállni, az őskorhoz a népvándorlás kora is csatlakozott. A néprajzban pedig, ahol szintén kitűnő tanáraink voltak, az a furcsa helyzet állt elő, hogy azt a témát, amelyhez leginkább ragaszkodtam volna, az Óceánia népeinek történetével, kultúrájával kapcsolatos tudnivalókat csak „magánúton” tanulhattam meg Bodrogi Tibortól, aki akkor még nem tanított az egyetemen. E sorsban jó barátom, Vargyas Gábor is osztozott velem.

A rendhagyó oktatás gyakori, kötetlen beszélgetésekből állt, melyek során szóba került mindaz, amit Óceániáról (is) tudni érdemes. Nagy szerepet játszott a gyakorlat: minden héten legalább egyszer a Néprajzi Múzeum raktárában ismerkedhettem és dolgozhattam az Óceánia-gyűjteménnyel. Leíró kartonok készítésével, tárgyak beazonosításával, használatuk módjával foglalkozhattam Bodrogi Tibor útmutatásai és az általa javasolt szakirodalom alapján.

Jó tanárhoz illően időnként rá is kérdezett a tanultakra és nemigen mertem megkockáztatni, hogy ne nézzek utána bárminek, amit olvasásra ajánlott. Szigorú volt, következetes, de türelmes, hasonlóan László Gyulához, aki a régészeti oktatásban képviselte ugyanezt. Amikor sorra került a kérdés, hogy milyen témát válasszak szakdolgozatom tárgyául, amely mindkét szakomhoz illik, mindketten a Fenichel Sámuel és Bíró Lajos által gyűjtött új-guineai csiszolt kőeszközök feldolgozását javasolták, feltételezve, hogy mint Tibor mondta: „*Ha te nem csinálod meg, más sose fogja*”.

Bár a dolgozat végül nem erről szólt, a kőeszközökhöz az évek során többször is visszatértem, így lett ez az anyag a disszertációm alapja egy hazai újkőkori kultúra kőeszköz-anyagának technológiai párhuzamaként.¹

A részletes feldolgozást némileg hátráltatta a köpengék mennyiségének elrettentő volta, illetve mindazok a kutatások, amelyek nélkül hiányosnak tűnhetett volna bármiféle összegzés.

Közülük a legfontosabbakat, így a nyersanyag-lelőhelyek felderítését és a kőzetek anyagvizsgálatának problémáit időközben a külföldi kutatók többé-kevésbé sikeresen megoldották, itthon pedig kialakult és elterjedt a kőeszközök roncsolás-mentes vizsgálata, ami jelentős előrelépést jelentett a munkában.

¹ Antoni 1990.

A kőeszközök készítésének és használatának dokumentálása is megtörtént Új-Guinea azon területein, ahol ez még megfigyelhető volt, Bíró Lajos adatai ezáltal kiegészíthetővé váltak. Mindent összevéve, mára sokkal inkább megérett a helyzet arra, hogy valóban érdemes legyen bemutatni az új-guineai kőeszközöket. Jelen tanulmány a teljes anyagközlés módszereit, előkészítésének fázisait mutatja be. A feladat két alapvető részből áll: a pengék felmérése régészeti és néprajzi módszerekkel (ez jelen munkám témája), illetve a megfelelően csoportosított pengék roncsolásmentes vizsgálata, amelyre külső munkatársat szeretnénk felkérni. A tervezett feldolgozás csak a fa-megmunkáló eszközökre (balta, fejsze, szalukapa vagy vájóbalta, véső) és a formailag ezekhez hasonló presztízs-tárgyakra terjed ki, tehát például a fegyverként használatos buzogányokat vagy a háztartásban szereplő darabokat (szágótörő, tapaverő) nem foglalja magába. A kőpengéktől elkülönítve tárgyalom a kagylópengéket, illetve a fém-pengés példányokat, amelyek technikailag más módon készültek, de nyelzésük és használatuk módja megegyezik a kőpengés szerszámokéval. Az anyagközlés elsődleges célpontja a legnagyobb gyűjtemény-egységre, az Astrolabe-öbölbeli, Fenichel-féle tárgyra összpontosít, melyet a két kisebb Bíró-gyűjtemény (Berlinhafen és Huon-öböl) egészít ki.

A GYŰJTŐK ÉS A GYŰJTÉS KÖRÜLMÉNYEI

A 19. század végén, 1891 és 1893 között egy magyar kutatonak is sikerült eljutnia az akkoriban a Német Birodalomhoz tartozó Német Új-Guineába (Kaiser Wilhelmsland). A fiatal régész, Fenichel Sámuel (1863-1893) preparátorként került a területre, egy német vállalkozó, Albert Grubauer által szervezett és finanszírozott természetrajzi (ornitológiai) expedíció tagjaként.

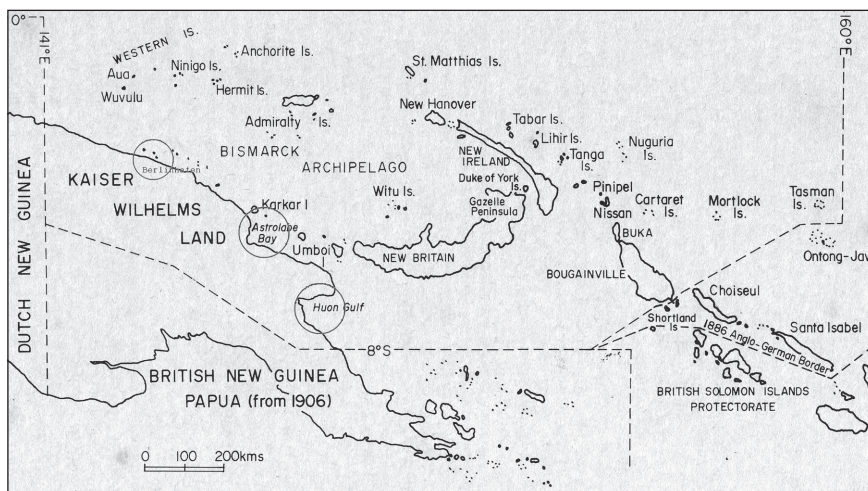
Miután Grubauer megbetegedett, majd visszafordult Európába, s ezzel a gyűjtés anyagi lehetőségei is megszűntek, Fenichel felajánlotta szolgálatait a Nemzeti Múzeumnak, amely a természetrajz mellett a néprajz felé irányította a figyelmét.² Életének hátralévő 15 hónapjában az Astrolabe-öbölben Fenichel Jankó János 1894. június 27-én készült átvételi listája alapján 3277 néprajzi tárgyat gyűjtött.³ Ugyanezen a listán a következő tételeket sorolta fel:

- kő, vagy kőbaltába való: 365 darab,
- üres, kőnélküli baltatok: 15 darab,
- baltafej kővel felszerelve: 6 darab,
- nagy és ép balták kővel felszerelve: 5 darab,
- kis- és ép balták kővel felszerelve: 6 darab,
- üres kőbalta nyele és feje, kő nélkül: 36 darab.

E tárgyakon kívül két darab vassal felszerelt nyél és 21 darab kagylópengés nyél is szerepelt a listán.

² Bodrogi 1954.

³ NMI 11/1894.

1. kép. Kaiser Wilhelmsland: Fenichel és Bíró gyűjtési területei.

Fenichel több faluban szerezte be a tárgyakat: Erima, Bogadjim, Konstantinhafen, Bongu és a közeli Finisterre-hegység népeitől. A gyűjteménybe bekerültek olyan tárgyak, amelyek a közeli szigetekről, például az Admirális-szigetéről származnak. Nincs kizárva, hogy a köeszközök között is találhatók ilyenek.

Fenichel munkája korai halála miatt félbeszakadt. A folytatást Bíró Lajos (1856-1931) vállalta magára, akit, bár itthon szintén természetrajzzal foglalkozott (mint entomológus), Új-Guineába érkezve a helyi néprajzi gyűjtés lehetősége gyorsan magával ragadott. Kutatásait 1896 és 1901 között előbb az Astrolabe-öbölben, majd Berlinhafen (ma: Aitape) környékén, később a Huon-öbölben, illetve más közeli területeken, így a Bismarck-szigeteken végezte.⁴ Bíró óriási terjedelmű néprajzi gyűjtésében (mintegy 6000 tárgy) már csak elenyésző számban (30 db, ebből 21 nyelezett eszköz) találunk az időközben eltűnt köeszközökből. Fenichellel ellentétben Bíró rendkívül alaposan, részletesen dokumentálta a tárgyakat, így az adatai jól kiegészítik a Fenichel által gyűjtött anyagot is.

Fenichel és Bíró köeszköz-gyűjteménye több szempontból is kiemelkedő jelentőségű:

1. Ezek közül az első a gyűjtés korai időpontja, vagyis éppen az az időszak, amikor Új-Guineában megkezdődött a köeszközökről a fémeszközökre való áttérés. Fenichel idejében még készítették és használták is köpengéket, de már kezdtek megismerkedni és kereskedni a fémszerszámokkal. Bíró, mindössze három évvel később már alig talált használatban lévő köeszközöket, készítésük és használatuk pedig már egyre inkább feledésbe merült.

⁴ Bíró – Jankó 1899.; Bíró – Semayer 1901.

2. A másik szempont Bíró érdeme, aki mindent feljegyzett a kőeszközökkel kapcsolatban, amit még lehetett, ezzel kiegészítve Fenichel anyagát, s egyben annak értékét is növelve.

3. Szintén fontos az a tény, hogy a kőeszközök használatáról részletes adataink vannak, Nyikolaj Nyikolajevics Mikluho-Makláj orosz kutatónak köszönhetően, aki Fenichel előtt húsz évvel, 1871 és 1876 között az Astrolabe-öbölben dolgozott és módjában állt megfigyelni az akkoriban még mindennapos kőeszköz-használatot.⁵ Otto Finsch német zoológus ugyanitt, 1884–85-ben végzett munkája képezi az átmenetet Mikluho-Makláj és a magyar kutatók munkássága között, melyet kiegészítenek Hugo Zöllner, a Kölnischer Zeitung tudósítójának 1891-ben tett megfigyelései.⁶

4. A negyedik tényező az, hogy mindhárom területen gyűjtött kőeszközök nyersanyaga nagy valószínűséggel főleg a sziget belsejében található kőbányákból származik. A sziget központi fennsíkjainak kőbányái látták el megfelelő kőzetekkel a part menti települések és a közeli szigetek népeit, főleg kész kőpengék formájában: ez a cserekereskedelem már több évezreddel ezelőtt kezdődött és tartott az európaiak megjelenéséig.

5. Külön érdekessége e jól működő kereskedelemnek, hogy két, egymástól eltérő kultúra: a belső, hegyvidéki területek pápua törzsei és a partvidékeken, a pápuáknál jóval később megtelepedett melanéz népesség között zajlott.

A GYŰJTŐTERÜLETEK ÉS ÖSSZEFÜGGÉSÜK AZ ESETLEGES NYERSANYAGLELŐHELYEKKEL

Az Astrolabe-öbölben és a partvidéken élő emberek az európaiakkal legkorábban kapcsolatba került népcsoportok közé tartoznak Új-Guineában, így nem meglepő, hogy a fémeszközök megjelenésével feleslegessé vált kőeszközök és a hozzájuk tartozó technikai fogások ismerete igen korán eltűnt. A kőeszközök eredetéről Fenichelhez hasonlóan Bíró sem tudott pontos felvilágosítással szolgálni, mivel ekkorra már az őslakosok ismeretei is eltűnő félben voltak.

Az eszközök nyersanyagáról Bíró mindössze ennyit jegyez meg:

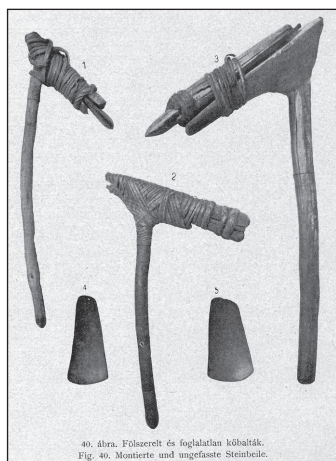
A baltakövet kevés helyen készítik valahol Új-Guinea belsejében s az az egymással közlekedő bennszülöttek útján jó távoli vidékekre. A kövek különböző anyaga, alakja, kidolgozási módja több gócpontot mutat. Szükség esetén, kivált félreeső vidékeken igyekeznek pótolni különféle silányabb anyaggal vagy kagylóból formált hasonló alakúakból, amik mind csak pótlóanyagok”⁷

Bíró megemlíti azt is, hogy Bogágyiban csak az ott töltött nyolc hónapi tartózkodása alatt jutott kőbaltához, mely bizonyára nemrég került valahonnan a belső részekből az öböl vidékére.

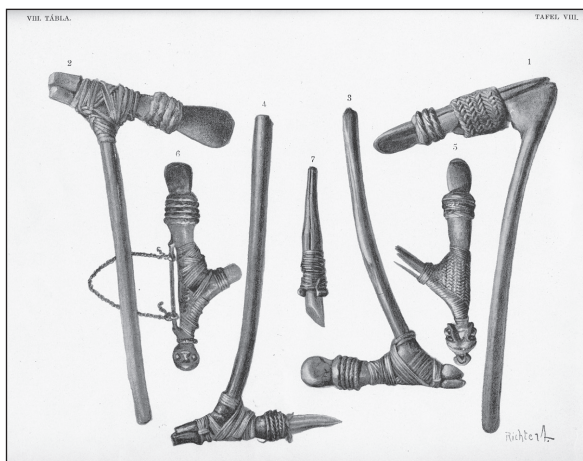
⁵ Bodrogi 1962: 169.

⁶ Finsch 1888.; Zöllner 1891: 257–258.

⁷ Bíró 1987: 267.

2. kép. Fölszerelt és foglalatlan kőbalták: Astrolabe-öböl, Bíró Lajos gyűjtése (Bíró – Semayer 1901: 40. ábra)

3. kép. Kő- és kagylóbalták Berlinhafenből és a Huon-öbölből: Bíró Lajos gyűjtése (Bíró - Jankó 1899: VIII. tábla)

A NYERSANYAG BESZERZÉSE

A csiszolt kőeszközök készítéséhez szükséges nyersanyagot Melanéziában háromféle módon lehetett beszerezni: közvetlenül bányászat vagy begyűjtés (patakmederben, tengerparton) és közvetett módon, a kereskedelmi hálózat segítségével.

Az Astrolabe-öböltől a sziget tengelyét alkotó Központi-hegységrendszer felé haladva elsősorban vulkanikus eredetű (harmadidőszak végi és negyedidőszaki), valamint üledékes kőzeteket találunk. Nyugaton a Mount Hagen, keleten a Mount Michael, illetve délen a Purari folyó, északon pedig a Ramu közé eső területen több, igen fontos nyersanyaglelőhely ismert. A geológus John Chappell által 1963-64 között felkeresett lelőhelyek: Ganz-Tsenga, Dom, Abiamp, Kafetu és több kisebb nyersanyag-forrás tartoznak ide, melyek nyersanyaggal, illetve kész eszközökkel látták el bizonyíthatóan az említett területet, s amelyek termékei nagy valószínűséggel eljutottak az Astrolabe-öbölbe is, illetve Berlinhafen és a Huon-öböl vidékére.⁸ A kőeszközök elterjedését vizsgáló földrajz kutató Ian Hughes szerint is a Központi-hegységrendszer fő lelőhelyeire jellemző típusok fedezhetők fel a korai gyűjteményekben.⁹

Az egyes lelőhelyek főbb eszköztípusai alapján valószínűsíthető, hogy a Fenichel-gyűjteményből mintegy 60 db ered innen, elsősorban Abiamp és Ganz-Tsenga lelőhelyekről. Mivel a tipológia, mint alap, nem tekinthető túl biztosnak, szükséges lenne az eszközök közzétani vizsgálata. Ezt az is indokolja, hogy ismerünk néhány nyersanyag-

⁸ Chappell 1966.

⁹ Hughes 1977: 63.

lelőhelyet a Központi hegység területén kívül is, ilyenek az Új-Guinea északkeleti részén, a Massim-térséget ellátó Woodlark (Murua) szigetén található bányák. Ezek egyike egy patakmeder és a környező sziklák tömbje, a másik a sziget déli részén, a Suloga-hegy alatti Tabukuia-domb, ahol több nemzedéken át folyt a kőmegmunkálás.¹⁰

Manus szigeten (Admiralitás-szigetek) a kőpengéket egy nagy felületű, szabadon álló augitandezit sziklából termelik ki.¹¹ A gyűjteményben két kőzetminta is szerepel, melyek a feljegyzések szerint kőpenge készítéséhez valók: a tény pusztán arra utal, hogy a nyersanyag is eljuthatott az öbölben élő népekhez, nem csak a kész termék.

A KŐPENGÉK FELMÉRÉSE

A néprajzi tárgyakként számon tartott kőeszközök felmérését „régészeti”/archeometriai módszerekkel érdemes elkezdni, ugyanis a pengék már alaposabb ránézésre is sok hasznos dolgot árulnak el önmagukról. A kőpengéket a vizsgálat alapján lehet csoportosítani, ha rendelkezésre áll ilyen adat, akkor a nyersanyaguk szerint, de a méretük, alakjuk és felhasználásuk módja is meghatározó lehet. E tényezők egyébként legtöbbször kölcsönhatásban állnak egymással.

A használat módjainak felderítésében fontos szerepet játszik a mikronyomvizsgálat. A pengék nagy részén akár szabad szemmel is felismerhetők a készítés, a használat, illetve az élezés, fenés nyomai: ezek utalhatnak például arra, hogy fejsze, balta, szalukapa/vájóbalta, esetleg véső volt a rendeltetésük. Szükség esetén mikroszkópot is igénybe kell venni. Fontos szempont a kőpengék színe, amely a nyersanyag meghatározásában segít: bizonyos kőzetfajtákra megfelelő színek jellemzőek, a színek pedig az adott kőzetben található ásványokhoz köthetők.

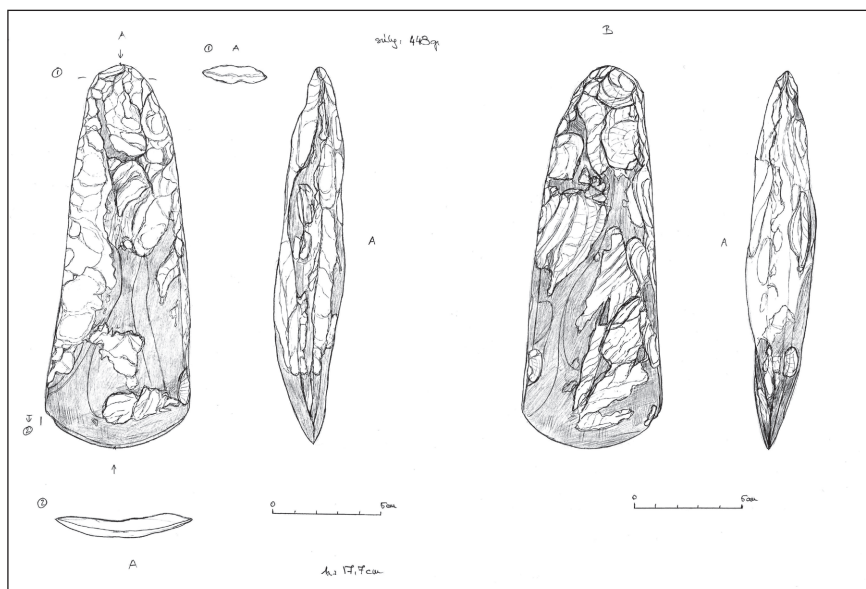
A pengék alapanyaga szemrevételezés alapján többnyire magmás kőzet, mint a finomszemcsés bazalt, de a metamorf eredetű zöldpala vagy az amfibolit sem zárható ki. A szín meghatározása szintén egyszerű szemrevételezéssel történik: a szakértő szemmet segíti a kőpengén látható eredeti- vagy törésfelszín, illetve a csiszolt felület. Az előzetes felmérés alapján elmondható, hogy az Astrolabe-öbölben gyűjtött kőpengék döntő többsége, mintegy 90 %-a a zöld különböző árnyalatait képviseli, ezen belül is a sötétzöld a domináns. Ez a szín utalhat az olyan szilikátok jelenlétére, mint például a zöldtől a sárgásbarnán át a barnáig terjedő színskálájú olivin.

A szürkés és a barnás árnyalatok jóval ritkábbak, ezek anyagösszetétele nyilván eltér a zöld kövektől. Azt viszont, hogy a kőpengék – noha ránézésre igen hasonló anyagúak – melyik kőbánya termékei, már csak pontos, műszeres anyagvizsgálattal lehet kideríteni.

A kőeszközök bemutatásához szükség van minden egyes darab pontos méretére, színére súlyára, illetve arra, hogy szabad szemmel és nagyító segítségével leírjuk, milyen készítési és használati nyomok vagy sérülések láthatók rajta és ezek hol helyezkednek el.

¹⁰ Seligmann – Strong 1906: 349–352.

¹¹ Nevermann 1934: 222.

4. kép. Egy példa a kőpengék közlésének megfelelő módjáról (A szerző rajza)

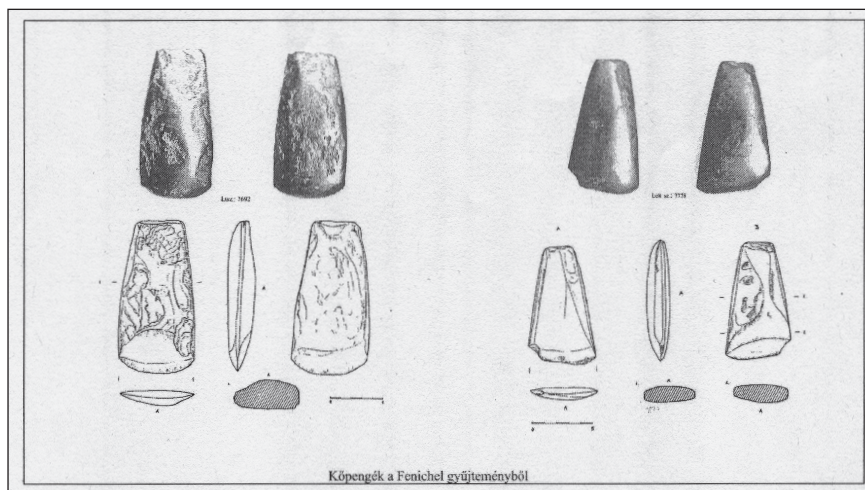
A fotókon kívül elengedhetetlen a rajzok készítése is: a kőpenge mindkét lapjáról, oldal- és vágó-éléről valamint egy vagy több metszetéről.

Az eddig végzett munkám során Fenichel Astrolabe-öbölbeli gyűjtéséből 280, Bíró anyagából pedig 27 rajzot és fotót készítettem a mérési adataik feltüntetésével. A gyűjtött pengék majdnem mindegyike teljesnek mondható példány, így bizonyos következtetések levonhatók belőlük a méreteik alapján. A méretek legtöbbször a használat módját is meghatározzák. A gyűjteményben található legkisebb pengék (32 db) hossza 4-6 cm, szélességük 3,4–5,2 cm. Az ilyen kis méretű kőpengéket, noha a kopásuk is befolyásolta a méretüket, általában eleve olyan munkákra szánták, amelyhez felesleges volt ezeknél nagyobbakat készíteni, mert ez a használhatóságuk kárára ment volna. Ilyen feladat volt a különböző, aprólékos faragások (használati- és dísz tárgyak) kivitelezése. A faragás ritka kivételtől eltekintve elsősorban puha- és kemény fa megmunkálására vonatkozik.

A szinte mindenre alkalmas, közepes méretű pengék (258 darab) hossza 6-14 cm, szélessége 3,6–7,2 cm, a 21 darab nagy méretű pengét elsősorban fadöntésre, faki-vágásra szánták. Méreteik: hosszuk 14-22 cm, szélességük 5,9–7,8 cm. (5. kép). A legnagyobb példány hossza: 30 cm, szélessége 9,8 cm.

Ami a kőpengék vastagságát illeti: ez 0,7 és 3,4 cm között változik. Ám ez a két szélső érték. A méretskálán való megoszlás szerint a 0,7–0,9 cm között 3 db (a legkisebbek csoportjában), illetve 3,2–3,4 cm, szintén 3 db a nagyok között (12, 16 és 30 cm hosszúak). Az összes többi penge vastagsága 1–2 cm, illetve 2-3 cm közé esik, fele-fele arányban.

A kőpengék csoportosítása értelemszerűen nem követheti a leltári számok sorrendjét (amely az anyag beérkezésekor esetleges volt) továbbá szükségesnek és lo-

5. kép. Gyakori, közepes méretű kőpengék Fenichel gyűjtéséből, melyekhez hat illetve három duplum tartozik (A szerző rajzai)

gikusnak látom azt, hogy a beletároláskor „duplum”-ként kezelt és a későbbiek folyamán teljesen más leltári számot kapott példányokat is ebbe a rendbe illesztsem. A pengék, alakjuk szerint legalább kilenc világosan elkülöníthető típusba s ezek változataiba sorolhatók ugyan, de ezek közül mintegy négy típust csupán egy-egy példány képvisel.

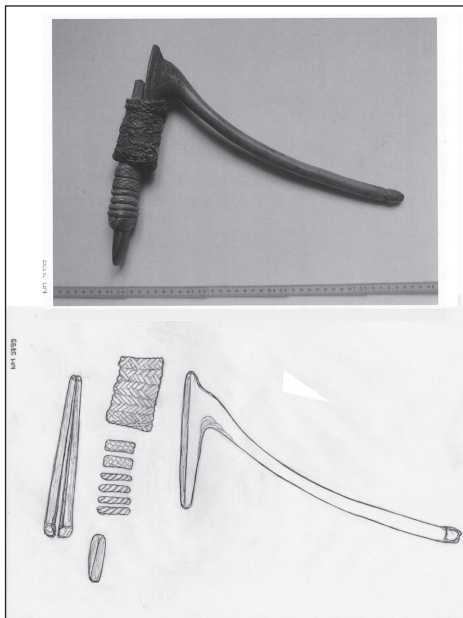
Közel 60 penge sorolható alapvetően 3–4 típusba: a jellemzőjük az, hogy teljes felületük finoman csiszolt, vágóélük szintén, a használat nyomai pedig csak néhány darabon fedezhetők fel. Felületi egyenetlenségüket teljesen kicsiszolták. A többi penge zömének felületén elsősorban a vágóélt és a közvetlen vágófelületet csiszolták ki gondosan. Megfigyelhető ugyan, hogy kis mértékben – amennyire szükséges volt – törekedtek az egyenetlenségek eltüntetésére, de ezt nem tartották túl fontosnak. Az eredendően homorú élt vagy a használat során letöredezett részek széleit körbecsiszolták és a penge síkjához igazították.

A pengék fokát nem tartották feltétlenül szükségesnek újra kicsiszolni ha letöredezett, csak abban az esetben, ha a tárgy szépsége döntő szempont volt. A gyűjteményből szűrőpróbaszerűen kiválasztott 70 pengét nagyítóval megvizsgálva (harmincszoros nagyítás alatt) megállapítottam, hogy közülük 32 darabon fedezhetők fel világosbarna, piros, és sárgásbarna földfesték maradványai a töredezett felületekben. Gyantaszerű anyagot három, rostsál-maradványokat pedig négy esetben találtam: ezek egy kivétellel együtt fordultak elő. Bíró kétféle magyarázatot is ad e maradványok mibenlétére: a vörös festék-szerű anyagról megjegyzi, hogy „különösen fanemű eszközeik, faragványaik, baltáik vannak ezzel bevonva, bizonyosan azért, hogy védje azokat rovarok és összerepedezés ellen.”¹² A másik megjegyzése a penge megerősítéséhez kapcsolódik:

¹² Bíró – Jankó 1899: 34.

„Minthogy a balta használhatósága a kő szilárd állásától függ, e célból a foglaló pántok belsejét tapával bélelik ki, vagy a követ földdel belétapasztják.”¹³

A KÖPENGÉK NYELEZÉSE

6. kép. Egy nyelezett kőbalt, ép állapotban (fotó) és darabjaira széthullva (rajz) (A szerző rajza és fotója)

A kőpengékhez hasonló felmérésre van szükség a fanyelek esetében is: ezt a feladatot némileg megnehezíti, hogy az eredetileg összetartozó, tehát nyéllel ellátott kőpengék egy része a megváltozott „klimatikus viszonyoknak” köszönhetően a száraz raktárakban kiesett a nyeléből, illetve maga a nyél is darabjaira hullott szét. Egy nyelezett penge a legrosszabb esetben akár 6-10 darabra is széteshet (kőpenge, nyél, a nyélhez tartozó, a pengét rögzítő fatok két fele, a pengét a tokhoz rögzítő kötés vagy fonatok, gyűrűk, továbbá a nyélhez erősítő háncsszalagok). Ezek a tárgyak több mint 100 év elteltével sok esetben leltári szám nélküli, „kallódó” darabokká váltak, melyek összeillesztése nem egyszerű feladat.

A gyűjtemény további részét képezi az a 42 db eszköz, mely a kőpengék nyelezésének módjáról tájékoztat. Közülük két példányban kagylópenge, kettőben pedig gyaluvas van. Egy csupán a követ tartó fafogalatrész, öt esetben pedig csak a fa nyél áll rendelkezésünkre. Valamennyi a Crosby

által ismertett fő nyelezési formák, „hagyományok” 2. típusát képviseli: az L-alakú nyélhez erősítik a különálló, fafogalatra szorított, rostfonattal összefogott kőpengét.¹⁴

Lényeges szempont a kőpenge állása, pontosabban az él iránya a nyélhez viszonyítva: elvileg az eszközt baltának vagy fejszének nevezzük, amennyiben a penge éle párhuzamos a nyél irányával, illetve ha a penge éle merőleges a nyélre, akkor szalukapa vagy vájóbalt a neve. Mint Bíró is megállapítja: „A bennszülöttek a kőbaltának többféle fajtáját különböztetik meg, egyes részeinek is külön nevet adnak. A különböző fajták elnevezésére nem annyira a kő anyaga, még kevésbé a kő nagysága, hanem elsősorban a kő élének iránya a fő. Bizonyára azért, mert ettől függ a baltának különféle célokra használása.”¹⁵

¹³ Bíró – Jankó 1899: 36.

¹⁴ Crosby 1977: 87.

¹⁵ Bíró – Jankó 1899: 34–35.

Fenichel gyűjteményében a penge állását 26 esetben lehetett biztosan megállapítani. Ezek a példányok még az eredeti állapotot őrizték meg, míg a többiből vagy kiesett a penge és elveszett, vagy pedig már a múzeumban illesztették hozzá ötletszerűen. A pengék élének iránya egyetlen esetben sem volt párhuzamos a nyél irányával (=balta, fejsze, axe, hache), hanem 14 esetben merőleges volt rá (=szalukapa, vájóbalta, kapacs, adze, herminette), 12 esetben pedig ferdén állt.

A kőpengét tartó, kétrészes fatokot úgy illesztik a nyél fejrészéhez, hogy az könnyen kivehető és szükség esetén a kívánt irányba elforgatható legyen, ezért tapasztalhatók a kisebb-nagyobb eltérések. Ez nem a véletlen műve: ezt tanúsítja Bíró berlinhafeni gyűjtése, ahol mindhárom állás előfordul és ahol mindhármat külön névvel is illetik. A többnyire keményfából faragott nyelek fogórésze a foglalatot tartó fejrésszel 80-90 fokos szöget zár be. A nyél fogórészének hossza általában a fejrész hosszának kétszerese. A legkisebb szerszám méretei: nyél hossza: 25 cm, fejrész hossza: 15 cm, a legnagyobb eszköz méretei: nyél 87 cm, fejrész 32 cm. A nyelek átlagos hossza 55 cm, a fejrészeké ennek a fele. A vörös festés nyomai a nyeleken is felfedezhetők.

A KŐESZKÖZÖK HELYI ELNEVEZÉSE

A kőeszközökkel kapcsolatos helyi elnevezések arról tanúskodnak, hogy készítőik és használóik számára egyértelmű volt a pengék egymástól való eltérése (amely esetleg használatbeli különbséget tükröz) és a nyél részeinek pontos meghatározása (amely talán a fa nyersanyagával kapcsolatos). Ez utóbbiról, vagyis a fafajról, illetve a rögzítő szalagok, gyűrűk nyersanyagának botanikai meghatározásáról Bíró nem írt: ilyen adatok csak a jóval későbbi növényteni kutatások során derülhettek ki.

Bíró az utolsó percben érkezett, amikor az idősebbeket még kikérdezhetette a kőeszközök egyes részeinek neveiről, bár ekkor már ezek a nevek is mélyreható változásokat tükröztek. A továbbiakban őt idézem: Bogágyi faluban a kőpengék neve, „*ha szépen köszöriültek, bie melmel, ha az oldalak köszöriületlenek: bie gurá*”. Ugyanitt „...*az egész kőbalta neve: biará, kőpengéje = bie-gei, a kőtartó fa: ngam-táng, rajta a négy erős hánccsgyűrű = tátál: a nyél neve: ballá s ezt bu hánccs köti a kőtartó fához. A balta foka pogu.*”¹⁶

Fenichel gyűjteményében ilyen *biará* (tehát kőbalta), mely azonos a Bíró által közölt 16.069 leltári számú példánnyal, hat darab szerepel. Bíró Bonguban gyűjtötte azt a kőeszközt (leltári szám: 27.904), melynek típusa az előzőtől kissé eltér, amennyiben a foglalatot tartó fejrész hosszabb és a két rész összeerősítése is egyszerűbb. Több ilyen példány van a Fenichel-gyűjteményben is, de sok esetben ezek közül ma már nem lehet biztonsággal eldönteni, milyen volt eredetileg a két rész illesztése, mert a hánccsszalagok leoldódtak, vagy elvesztek.

Bírónak erről a tárgyról azt állították a helyiek, hogy neve „szejam-pat, vagy készítési helye után rháj-pat (Bongu), bie-rháj (Bogágyi)- vagyis Rhájban készült balta. (Rháj = Maclay-part)

¹⁶ Bíró – Semayer 1901: 81.

A kőbalta neve Bonguban pat - írja Bíró, „...amiről most így hívnak minden vasbaltát és fejszét, akárha gyaluvassal is van ellátva.”¹⁷

A KŐESZKÖZÖK KÉSZÍTÉSE

Bíró már nem figyelhette meg a kőeszközök készítésének munkafolyamatát, de a helybeliektől még tudott erre vonatkozó adatokat gyűjteni. E témával foglalkozó cikkében így ír erről: „A kőbalta elkészítése, a hozzávaló részek megválogatása, összeállítása nem olyan egyszerű dolog, mint ahogy képzeljük. Náluk is vannak mesterek és kontárok. Sőt náluk is kevés olyan mester akad, aki azt egészen elkészíteni tudná, mert egyik faluban csak egyik részét, másik faluban a másik részét tudják igazán jól elkészíteni. Igazi jó kőbalta csak több elismert ügyes mester kezén átmenve készül, akik egymást ellenőrzik: de pontosan számon is tartják a készítő mesterek nevét, mert jóságukért azok neve is kezeskedik.”¹⁸

Az eszközkészítés legalaposabb dokumentációját az Új-Guinea nyugati, jelenleg Indonéziához tartozó területén (Irian Jaya), az 1984 és 1993 között dolgozó francia kutatók rögzítették (fotón, filmekben és rajzokon) és eredményeiket példamutató publikációban tették közzé.¹⁹ Az itt élő népcsoportok 40-50 évvel ezelőtt viszonylagos elzártságban éltek, így maradhatott fenn ez a másutt eltűnt mesterségbeli tudás.

Mivel a készítés folyamatának kezdetét jelentő tárgyak alig találhatók Fenichel és Bíró gyűjteményeiben, a készülő tanulmányban ezért erről csak rövid összefoglalás szól, pusztán annak szemléltetéseként, hogy az élénk került egyszerűnek tűnő köpengek „életét” hogyan lehet feleleveníteni.

AZ ESZKÖZÖK HASZNÁLATA

A kőbalták, szalukapák használatáról lényegesen több adatot ismerünk, mint készítésükről, mivel a használatukat egyszerűbb volt megfigyelni. Bíró az általa látott és gyűjtött kőeszközökről a következőket írja:

„Kőbalta nagyon sokféle van, aszerint, amint azok sokféle célra használhatók. Másféle balta kell a nagy fák ledöntésére, más a kemény fára, más a puha fára. A fa kivájása, teknő, csónak készítése, szoboralakok faragása, díszítések metszése más-más módosítású kőbaltát kíván. Mert ez mindenféle munkára használható, ügyes ember kezében még a zsebkést is helyettesíti, nem ritkaság látni, hogy még a körmet is azzal vagdossa le. Egyik-másik jó kőbaltát még egy jó acélbaltáért se cserél be az ő hozzászokott tulajdonosa.”²⁰ Mint írja, versenyt is rendezett annak érdekében, hogy megtudja, mennyi idő szükséges acél, illetve kőbaltával egy fa kivágásához. A fa ki-

¹⁷ Bíró – Semayer 1901: 83.

¹⁸ Bíró 1923: 3.

¹⁹ Pétrequin – Pétrequin 1993.

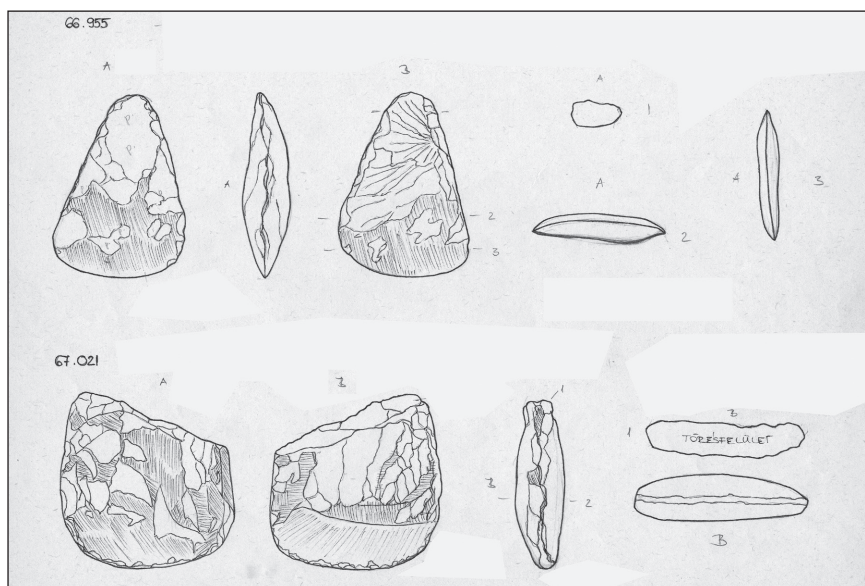
²⁰ Bíró 1923: 3.

vágása kőbaltával körülbelül háromszor annyi időbe telt, mint acélbaltával. A köpengéről megjegyzi, hogy „Kielesítve a balta köve nincs forgalomban, az élesítést maguk végzik, ami folytonos munkát ad, mert az éle hamar kopik. De ehhez már hozzá vannak szokva, még látogatáskor is táskájában van egy darab köszörűkő, unalmában is sokszor előveszi és köszörülgeti, vízzel nedvesítve.”²¹

Fenichel és Bíró gyűjteményében éppen elegendő olyan tárgy van, amelyet fából, kőeszközökkel faragtak: érdemesnek tartom ezeket alaposabban megvizsgálni és dokumentálni a rajtuk látható készítési nyomokat: a kő- és a fémeszköz használata viszonylag könnyen felismerhető a tárgyakon. Ez a megközelítés, bármennyire logikusnak is tűnik, nem terjedt el a szakirodalomban, noha ez is része a kőeszközök használatáról szóló tanulmánynak.

A KÖPENGÉK MÁSODLAGOS FELHASZNÁLÁSA

Több szerző említi, hogy az elhasználódott, a sok újraélesítéstől kisebb méretűvé vagy alaktalanná, tehát kőeszközként eredeti formájában használhatatlanná vált pengéket ütőkőként, vagy ha erre alkalmas alakú és méretű, bővítő-fúróként (reamer) használják tovább.²² Kitűnő példa erre a Bíró Lajos által, a Tami-szigetéről gyűjtött

7. kép. Másodlagosan használt kopott, törött köpengék (Bíró gyűjtése, a szerző rajza)

²¹ Bíró 1923: 3.

²² Blackwood 1950: 17.

„gyöngykészítő készülék” két darabja: az üllőnek használt kő (pá) és a kalapácsnak szánt kőbalta-darab (teszáli).²³

A pengék között olyan darabok is találhatók, amelyeken csak a készítés utolsó fázisának, a polírozásnak a nyomai láthatók. Közülük kitűnnek a társadalmi élet és a hitvilág szempontjából igen fontos csere-vagy értékegységet jelentő, vagyon-és presztízs-tárgyak illetve az ősök kultuszával kapcsolatos darabok.

KAGYLÓ/CSIGA- ÉS VAS-PENGÉVEL FELSZERELT BALTÁK, SZALUKAPÁK

Fenichel anyagában 21 darab kagylópengével felszerelt eszköz volt, Bíró Berlinhafenből négy darabot, az Astrolabe-öbölből és a Huon-öbölből egyet sem gyűjtött. A pengék nyersanyaga a Tridacna gigas kagyló, illetve ritkábban a Terebra maculata csiga háza. A fémpengék alapanyaga az európai eredetű fémeszközök, fémtárgyak közül kerül ki. Fenichel anyagában is szerepel két darab, vassal felszerelt nyelű eszköz, míg Bírónál két gyaluvas balta szerepel Tami szigetről (Huon-öböl).

A kereskedők, misszionáriusok, felfedezők, gyarmatosítók és mindenféle tudományok képviselőinek megjelenése a régi kultúra és a köeszközök fokozatos eltűnését eredményezte. Mint Bíró megjegyzi: *„A kőkorszaki ember ezen legfontosabb szerszáma... az Astrolabe-öböl partvidékein ma már nincs használatban, szerezni is ritkán lehet, mert különösen erre vetették rá magukat a régiségkedvelők. A környékbeli falvakban sincs már, mert mint kapós árút, mindenünnen összehordták a parti bennszülöttek.”*²⁴

Pápua Új-Guineában, ahol a korábbi gyarmatokból létrejött az első független állam 1975-ben, már sehol sem lehet kőkorszaki technológiát ismerő és alkalmazó embereket találni. Manapság az egykori kultúra leginkább turista-attrakcióként jelenik meg. Új-Guinea keleti felében Fenichel és Bíró, a sziget nyugati részén pedig más kutatók munkássága között eltelt időszakban több ezer csiszolt köeszköz hagyta el a területet és került múzeumokba, illetve magángyűjtőkhöz a világ minden táján.

Már Bíró is keserűen jegyezte meg: *„A tárgyakat múzeumokba szállították, de elvesztették lelküket, mely életet lehelt beléjük.”*²⁵ A magángyűjtőkhöz került tárgyak esete még rosszabb: ezek nagy valószínűséggel mindörökre köddé váltak a további kutatások számára. A feldolgozást az a gyakorlat sem könnyíti meg, amelyet a hazai és külföldi múzeumok folytattak a 19. és a 20. század fordulóján. Ez a múzeumokba bekerült régészeti vagy néprajzi tárgyak egymás közötti cseréjét jelentette, amelyet a „duplum” tágon értelmezett fogalma tett lehetővé. A cseretárgyakat az egykori, régészetiileg megfogható korszakok, így főleg az újkőkor technológiájának bemutatásának „élővé” tételére használták. Másodpéldánynak nem csak azok a darabok számítottak, amelyek valóban hasonlítottak egymáshoz típusukban, színükben vagy más egyéb tu-

²³ Bíró é.n. EA 4715: 625. jegyzet

²⁴ Bíró – Jankó 1891: 81.

²⁵ Bodrogi 1987: 178.

lajdonságukban, hanem azok is, amelyekben csak az volt a közös, hogy kőből készültek (a nyersanyaguk viszont nem volt feltétlenül azonos kőzet!). A gyűjtemény beérkezésekor készített leltározás során a „duplumok” eleve azonos leltári számot kaptak, a-b-c sorrend szerinti megjelölésekkel, az „a” betűt megtartva az eredeti számnak, illetve gyakran feltűnik a „d” mint duplum jele is, vagyis ezeket már ekkor kiválasztották a cserék céljára, szükség esetén. A Fenichel gyűjtemény köpengéi között 76 tétele számon szerepelt duplum, ami összesen 124 köpengét jelent (az „eredetiek” nélkül). Leggyakrabban 1-2 dupluma volt a tárgyaknak, de volt olyan is, amelyhez 6, 9, vagy 10 darab is kapcsolódott. A „duplumokat” később átszámolták, így a leltárkönyvben ma ezeket jobbra a 73.100.181-73.100.310 tételek között (folyamatos számozással) és 73.100.742-743-744 számokon lelhetjük fel. Raktárrendezésükor is előkerült néhány penge, melyek ismét más számot kaptak.

Semayer Vilibáld 1901-ben meg is említi, hogy *„Az azonossági számadatok és az ú.n. meghatározó táblák tisztán a múzeológusnak szólnak. Utóbbiak arra valók, hogy újabb szerzések alkalmával a másodpéldányokat gyorsan és könnyű szerrel megállapíthassuk”*.²⁶

Fenichel és Bíró gyűjteményeit röviddel hazaérkezésük után, már 1899-ben megbontották cserék céljából, noha Bíró felhívta a figyelmet a „duplum” fogalma ellen szóló tényezőkre. Külön gondot jelent, amikor kiderül, hogy az adott tárgy abban a kötetben található, ahol eredetileg nem lett volna helye: ez történt többek között azzal a néhány kőeszközzel, amelyeket a berlinhafeni gyűjtésnél írtak le, noha Huon-öbölhöz tartoznak.²⁷ Ennek magyarázatát Bíró Anna fedezte fel, Bíró Lajos eredeti kézírásos jegyzeteinek vizsgálata során.²⁸

Bíró Lajos több ízben fordult azzal a kéréssel a hazaiakhoz, hogy a kötetek kiadása előtt szeretné átnézni azokat: *„Úgy értesültem volt, hogy a berlinhafeni gyűjtés publikáció alatt van: ha legalább részben ki van szedve, legyen kegyes Doktor Úr elküldeni a kefelevonatot: könnyen megfogható okokból engem is érdekel.”* – írta Simbangból 1898 novemberében Jankó Jánosnak, aki a berlinhafeni Bíró-jegyzeteket rendezte sajtó alá Semayer Vilibáld és Bátty Zsigmond közreműködésével.²⁹

Aggodalmait tükrözi 1900 áprilisában, Stephansortból szintén Jankó Jánosnak írott levele, a következő kötettel kapcsolatban: *„Mennyire vannak Doktor Úrék az astrolabeikkel? Nagyon kérem, hogy a munka egyöntetűségére való tekintetből ne tessék velük összefogva tárgyalni azokat, amik e vidékre teljesen idegenek, de a Fenichel-gyűjteményből valók, milyenek az Admiralitás-szigeti obszidián nyilak, új-britanniai maszkok, Salamon szigetek dárdák stb.”*³⁰

A jelek szerint Bíró egyik kötet kefelevonátát sem kapta meg, tehát nem mondhatott róluk véleményt és nem is javíthatta azokat. Ismerve az akkori múzeumi vezetőség (Szalay Imre múzeumigazgató és Horváth Géza osztályigazgató) Bíróval

²⁶ Bíró–Semayer 1901: 5.

²⁷ Bíró–Jankó 1899.

²⁸ Bíró 2025.

²⁹ Bíró 1987: 290.

³⁰ Bíró 1987: 292.

szemben több ízben is tanúsított barátságtalan magatartását, mindez egyáltalán nem tűnik meglepőnek.

Sok, eredetileg egységes gyűjtemény forgácsolódott szét az évek során és sok tárgy tűnt el nyomtalanul. A csereakcióra jó példa a Néprajzi Múzeumból 1898-ban a Szekszárdi Múzeumba ajándékként bekerült 74 tételből álló, „az ausztráliai szigetcsoportból” származó gyűjtemény, (főleg Fenichel anyaga) melyet 42 darab, Bíró anyagából vásárolt tárggyal egészítettek ki. A Wosinsky Mór kérésére átadott 74 tárgy között 5 köpenge, 1 kagylópenge, 1 kőbuzogány és egy kőbalta szerepelt. A két küldeményből (összesen 116 tárgy) csak 29 darab maradt fenn, (Fenicheltől 16 darab, Bírótól 8 darab) a többi elpusztult a háborúban vagy eltűnt az idők forгатagában. A megmaradtakat is csak némi fantázia segítségével lehetett megtalálni, így például azt a Giovanni Bettanin kereskedőtől származó fanyelet, amelyről eltűnt minden egyéb rész, beleértve a kőpengét, a múzeum néprajzi raktárában, a mezőgazdasági eszközök között fedeztem fel, marokszedő gamónak „álcázva”.³¹

A gyűjtemény létrejötte óta eltelt 133 év időszerűvé teszi az anyag közzétételét. A publikáció jogosultságát aláhúzza az a tény is, hogy időközben számos, a kőeszközök nyersanyaglelőhelyeivel foglalkozó tanulmány is megjelent és immár kirajzolhatóvá váltak a két népesség közötti kereskedelmi kapcsolatok útvonalai. A feldolgozás egyben lehetőséget nyújt arra is, hogy az eddig fel nem ismert összefüggéseket, az egyes, jelenleg „kallódó” tárgyrészeket újra egyesítsük, visszaállítva az eredeti állapotot (itt főleg a nyelezett pengékre gondolok). A szakirodalom alapján feltűnő, hogy mindhárom terület kőeszközei viszonylag csekély mértékben szerepelnek a nagy európai gyűjteményekben, tehát a tervezett közlés hiánypótló munka lehet.

Irodalom

ANTONI Judit

- 1990 *Neolitikus eszközkészítés és használat. (A lengyeli kultúra eszközanyaga valamint annak technológiai párhuzamai Melanéziában.)* Kandidátusi értekezés.
- 2006 Tárgyak az idő sodrában. I. *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XXVIII.* 205–231.
- 2007 Tárgyak az idő sodrában II. *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XXIX.* 499–532.
- 2012 *Útmutató a csiszolt kőeszközök világához. Újkőkori eszközkészítés és használat: a Lengyel kultúra eszközanyaga és technológiai párhuzamai Óceániából.* Budapest–Szombathely: Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Örökségvédelmi Központ
- 2014 Polished stone tools from New Guinea in the Museum of Ethnography, Budapest. (The collection of Fenichel and Bíró). *Archeometriai Műhely* XI. 4. 179–185.

BÍRÓ Anna

- 2025 Bíró Lajos új-guineai leíró jegyzetei és hátterük. *Ethnographia* 136. 171–196.

BÍRÓ Lajos

- é.n. *Kézírtos jegyzetek.* Ea 4712-4715. Budapest: Néprajzi Múzeum.
- 1923 A vadember kőbaltája. *Az Est* VII. 26. 3.

³¹ Antoni 2006: 205.

- 1987 *Hat év Új-Guineában. Válogatott írások.* (Szerk. Bodrogi Tibor) Budapest: Gondolat.
- BÍRÓ Lajos – JANKÓ János
- 1899 *Bíró Lajos német-új-guineai (Berlinhafen) néprajzi gyűjtéseinek leíró jegyzéke.* Budapest: a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya.
- BÍRÓ Lajos – SEMAYER Vilibáld
- 1901 *Bíró Lajos német-új-guineai (Astrolabe-öböl) néprajzi gyűjtéseinek leíró jegyzéke.* Budapest: a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya.
- BLACKWOOD, Beatrice
- 1950 *The Technology of a Modern Stone Age People in New Guinea.* Pitt Rivers Museum Occasional Papers on Technology 3. Oxford: Oxford University Press.
- BODROGI Tibor
- 1954 Fenichel Sámuel. *Ethnographia* LXV. 467–580.
- 1962 Mikluho-Makláj, N.N.: *Pápuák között.* Budapest: Gondolat.
- CHAPPELL, John
- 1966 Stone Axe Factories in the Highlands of East New Guinea. *Proceedings of the Prehistoric Society* N.S.XXXII. 5. 96–121.
- CROSBY Eleanor
- 1977 An archaeologically oriented classification of ethnographical material culture. In Wright, R.V.S (ed.): *Stone Tools as Cultural Markers: Change, Evolution and Complexity.* 83–96. Canberra: Australian Institute of Aboriginal Studies.
- FIRTH, Stewart
- 1982 *New Guinea under the Germans.* Melbourne: Melbourne University Press.
- HUGHES, Ian
- 1977 *New Guinea Stone Age Trade.* Terra Australis 3. Canberra: Department of Prehistory – Research School of Pacific Studies, Australian National University.
- MIKLUHO-MAKLÁJ NYikolaj Nyikolajevics
- 1962 *Pápuák között.* Budapest: Gondolat.
- NEUHAUSS, Richard.
- 1911 *Deutsch Neu-Guinea.* Berlin: Raimer
- NEVERMANN, Hans
- 1934 *Admiralitäts-Inseln. Ergebnisse der Südsee-Expedition 1908-1910.* Hamburg: Friderichsen, De Gruyter.
- PÉTREQUIN, Pierre – PÉTREQUIN, Anne-Marie
- 1993 *Écologie d'un outil: la hache de pierre polie en Irian Jaya (Indonésie).* Monographies du CRA 12. Paris: CNRS éditions.
- SELIGMAN, Charles Gabriel – STRONG W. Mersh
- 1906 Anthropological investigations in British New Guinea. *The Geographical Journal* XXVII. 225–242.
- STRATHERN, Marilyn
- 1965 Axe types and quarries: a note on the classification of stone axe blades from the Hagen area, New Guinea. *Journal of the Polynesian Society* 74. 182–191.
- ZÖLLER, Hugo
- 1891 *Deutsch-Neuguinea und meine Ersteigung des Finisterre-Gebirges.* Stuttgart–Berlin–Leipzig: Union Deutsche Verlagsgesellschaft.

Antoni Judit

PhD, régész, néprajzkutató

E-mail: falchettoalf@gmail.com

Judit Antoni

Study of polished stone tools from New Guinea: outlines of the project. The collections of Fenichel and Bíró in the Museum of Ethnography

This article presents the outlines of the new project concerning the study of polished stone tools, collected in Northeast New Guinea between 1891 and 1901 by Sámuel Fenichel and Lajos Bíró. From the three area where they worked (Berlinhafen, Huon Gulf and Astrolabe Bay) this last one is the most important with more than 300 stone tools (with or without handle) deposited in the museum. The investigation of the stone tools with archaeological and/or archaeometrical methods is a survey on the tools including their origin and the problems of their production and utilisation, completed with ethnographical data.

The survey and publication of this material is of great importance to filling a long-felt gap.

Bíró Lajos új-guineai tárgyaitak jegyzékei és hátterük

A szegény sorból származó, tudomány íránt elkötelezett entomológus, Bíró Lajos (1856-1931)¹ hat évet (1896-1902) töltött Német Új-Guineában (Kaiser Wilhelmsland) a döcögösen szerveződő, sok problémával küzdő friss német gyarmaton. Fenichel Sámuel munkáját folytatva, a Magyar Nemzeti Múzeumnak végzett természetrajzi és etnográfiai gyűjtéseket. 5257 néprajzi tárgy a Néprajzi Múzeum Óceánia-gyűjteményének (15 500 db tárgy) legnagyobb algyűjteménye, amely koraisága mellett a természettudományi precizitással kidolgozott jegyzetek és a korát meghaladó adatolás alapján is kiemelkedő. Bíró fotói is elsőrangúan örökítik meg a gyorsan változó életmódot. A Magyar Természettudományi Múzeumban található természetrajzi gyűjtése több mint kétszázezer állatból áll, melyek közül 2400 addig ismeretlen állatfaj, botanikai gyűjteménye további 130 új fajt, és tizennégy alnemet tartalmaz. Kéziratai részben a Néprajzi Múzeumban, részben pedig a Természettudományi Múzeumban találhatók.²

Mivel a helyi kultúra gyorsan változott, sok esetben gyakorlatilag csak ezek a jegyzetek dokumentálják az ekkori még viszonylag érintetlen állapotot. Jelen tanulmány célja Bíró néprajzi anyagából kiadott *Leíró jegyzékek* vizsgálata, kontextusba helyezve.

AZ ELSŐ KATALÓGUS

Bíró a saját – és a Néprajzi Tár munkatársainak előzetes tervei szerint minél több területre próbált eljutni, és mindenütt minél átfogóbban felgyűjteni a helyi tárgyi kultúrát. Az anyagot folyamatosan küldte haza a hozzájuk kapcsolódó jegyzetekkel együtt. Mivel a „gyűjtemény több az irodalomban eddig még nem közölt új alakot és gazdag sorozatokat tartalmaz”,³ ez alapján készültek a leíró jegyzékek. Európa-szerte általános volt ugyanis a törekvés, hogy különböző tárgycsoportokat tegyenek hozzáférhetővé az ún. „catalogue raisonné”-kban.⁴

Bíró Lajos berlinhafeni gyűjteményéről 1899-ben megjelent⁵ leíró jegyzék volt *A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Gyűjteményei* sorozat első kötete. Az anyag feldol-

¹ Életről lásd bővebben Bíró 1987., munkásságáról Bíró 1987.; Vargyas 2000.; Bíró 2006., a gyarmaton elfoglalt helyéről Vargyas 1986, 2017, Bíró 2011. Térképet lásd Antoni Judit cikkében ebben a kötetben.

² Néprajzi vonatkozású jegyzetei a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Archivumában és online is elérhetőek a Néprajzi Múzeum honlapján (<https://biro.neprajz.hu/magyar.start.php>), A Természettudományi Múzeum Tudománytörténeti Tárában 22 doboznyi irat található tőle az 535-ös fondban

³ Jankó 1899: X.

⁴ Sebestyén 1899: 314.

⁵ Bíró Lajos Német-Új-Guineai (Berlinhafeni) néprajzi gyűjtéseinek leíró jegyzéke (Beschreibender Catalog Der Ethnographischen Sammlung Ludwig Bíró-s aus Deutsch-Neu-Guinea [Berlinhafen]). Kiadója a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Nemzeti Múzeum.

gozását Jankó János, Semayer Vilibáld⁶ valamint Bátky Zsigmond⁷ végezték, egyenlő arányban.⁸ A szövegek magyar és német nyelven, egymás melletti hasábokba rendezve tárgyalják a tárgytípusokat, „*szem előtt tartott magas mérték*” szerint.⁹

A szerkesztők a katalógusokat „*elsősorban a művelt magyar társadalomnak*” és a közművelődési intézményeknek szánták. Célját Jankó az előszóban így magyarázta: „*Magyarország, mint szárazföldi állam nem alkalmas bármilyen gyarmatpolitika kifejtésére, a miért is a föld- és néprajz tudományos törekvéseiben a saját földjének és népének megismerésén túl csak annyiban vehet részt, a mennyiben egyes magányosok vagy olyan körülmények közé jutnak, hogy e tudománynak a hazán kívül is hasznos szolgálatot tehetnek, vagy áldozatkészségükkel tudományos expedíciót szerveznek.*”¹⁰

A katalógus bevezetője rövid kutatástörténeti áttekintést kínál, majd a terület néprajzi leírását adja. Elképzelésük szerint a kötetek a „*ma is kőkorszakban élő népességnek egyéni és társadalmi élete minden fontos mozzanatát teljes mértékben megismertetik [...] Bíró Lajosnak a magyar nemzet kincses házába került ember- és néptani gyűjteménytárgyai sorozatos leírása révén.*”¹¹ Célként a gyűjteményekről való leltáradást jelölték meg, mivel az sok, még nem közölt tárgyat tartalmaz. Az ornamentika kutatását pedig azzal kívánták elősegíteni, hogy írott és (hátlap táblákban) rajzolt formában, is közölték a tárgyakat, összevethető alapot adva a nemzetközi gyűjteményekhez.

Az egyes fejezetek tudományos igényű bevezetőit egyben kiállítási vezetőkönyvecskének is szánták, hogy az olvasó érezze: „*a magyar néprajzi tudomány az ősi népek ethnológiája terén is többé nemcsak elfogad, hanem a maga szerzeményeiből a művelt nyugat népeinek is juttathat*”.¹² A továbbiakban bővebben kifejtem, hogy miért érezték szükségét annak, hogy mielőbb publikálják az anyagot.

A katalógus szövegének alapját Bíró jegyzetei adják, amik – ahogy Semayer írta: „*részlet-észlelései*”-vel – sok esetben „*felfedezésszámba mennek*”.¹³ Ez mintegy 57 A5-ös oldalnyi, letisztázott, sűrűn teleírt, jól érthető szöveg. Ezek az egyes tárgy-

⁶ Semayer etnológiával kapcsolatos nézeteit *A nemzetközi gyűjtemény* című tanulmányából ismerhetjük meg, mely szerint ez a gyűjtemény magyar anyaghoz képest kevésbé fontos, de követelmény egy néprajzi múzeum számára, mert elfogulatlan tükröt állít elénk.

⁷ Bátky később a Néprajzi Osztály vezetőjeként az etnológiai gyűjteményekkel kapcsolatban úgy vélekedett, hogy „*gyarmatokkal rendelkező világállamokkal nem versenyezhetünk*”, bár az egész földről vannak gyűjteményeink, (Bátky 1902: 6.). Az ebben az időben működő (Iparcsarnok melletti épületben lévő) állandó kiállítás huszonhét szobájából tizenkét terem mutatta be a tengerentúli gyűjteményeket, közülük egy az Óceánia-gyűjteményt.

⁸ Jankó 1899: X.

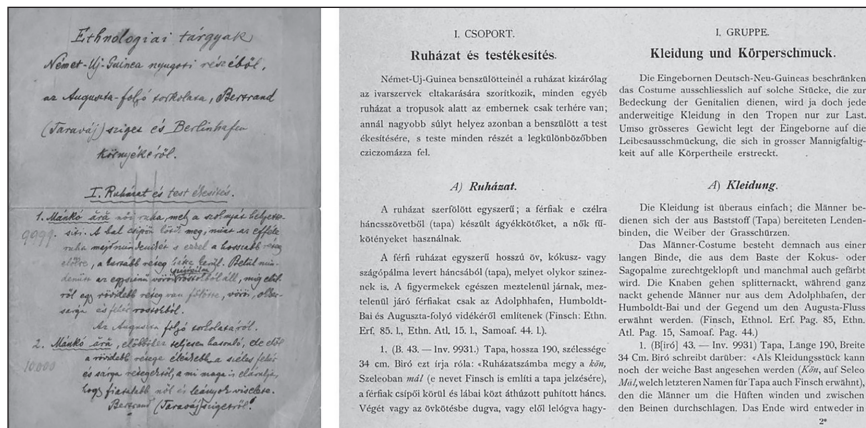
⁹ Sebestyén 1899: 317. Utalva a két nyelvű szövegre.

¹⁰ Például Xantus János, Magyar László, Teleky Samu (sic!), Pápai Károly Zichy Jenő. In.: Jankó 1899: V.

¹¹ Semayer 1901: 2.

¹² Semayer 1901: 2.

¹³ Semayer 1901: 3. Semayer azt értékeli Bíró munkájában, hogy az előtte ugyanott járó kutatókat kiegészítve mindig szolgál egy-egy finomabb adattal, sőt kiemeli néplélektani és nyelvészeti anyagát is. „*A megfigyelések elismert mestere természetesen teljes mértékben beváltotta a kutatásaihoz fűzött reményeket.*” Semayer 1901: 3. Tárgy „*akad akárhány (pl. az ünnepi kötények, a kagyló-fürő, a jelző dob ornamentikája és a bálványház berendezése stb.), a melyet először ő vezet be a tudományba. A tárgyakat kísérő helyszíni följegyzései gyakran igen kitűnőek.*” Sebestyén 1899: 317.

1. kép. Bíró jegyzetei és közlésük a Leiró jegyzékben.

csoportokhoz kapcsolódnak, és helyenként külföldi szakirodalommal egészülnek ki Preuss, Parkinson, Meyer deClerque, Uhle és Finsch munkái alapján.

A tárgyakat öt csoportba osztva közzétették a következőképpen: ruházat, házi eszközök és szerszámok, vallási tárgyak, fegyverek és vegyes szerszámok, ami a „Múzeum kitűnő beosztását” követte.¹⁴ Ez a sorrend, valamint a leírás és a rajzok Herman Ottó és Jankó János módszerét tükrözték.¹⁵ Bíró második katalógusánál ez annyiban változott, hogy elsőként antropológiai tárgyakat (koponyákat) mutattak be. Ezt követték az építkezés, ékszer és ruházat, majd a mindennapi élet tárgyai, amibe tartoznak az ősfoglalkozások, különböző eszközök, berendezési tárgyak, élvezeti cikkek és fegyverek. Külön fejezetet szántak a játékoknak, a táncnak, a zenének, valamint a vallásnak. A beosztás egyébként nagyjából egyezik Finsch *Ethnologischen Erfahrungen*¹⁶ című könyve besorolásával is, ott azonban játékokról nincs említés.

Az egyes csoportokban és alcsoportokban a tárgyak egyenként ismertetik. „B.” megjelöléssel a Bíró által adott saját szám, majd a leltári szám és a tárgyak leírásai következnek. A származási helyeket is pontosan közzétették, mivel ennek fontosságát Bíró sokszor hangsúlyozta,¹⁷ bár látni fogjuk, hogy akadtak félreértések is.

A katalógus – ahogy Jankó 1900-ben írta, amikor már látta, hogy a következő anyagok még precízebben vannak összeállítva és adatolva – „egész Európában a legkedvezőbb feltűnést keltette, pedig Bírónak az csak első kísérletezése volt az ethnographia terén.”¹⁸ A leíró jegyzékről Sebestyén Gyula írt ismertetést az *Ethnographia*-ban 1899-ben. Véleménye szerint a Nemzeti Múzeum legfiatalabb osztályának van a legkönnyebb

¹⁴ Sebestyén 1899: 317.

¹⁵ Sebestyén 1899: 320. Jankó múzeumi beosztásában a magyar, magyarral rokon népek és a külföldi alosztály tárgyait is ezekbe a kategóriákba csoportosította. Balassa 1968: 20.

¹⁶ Finsch 1899.

¹⁷ Ellenpéldaként Bíró a Német-Új-Guinea Társaság közlönyét említi, amelynek adatait ott a helyszínen sem tudta tisztázni Bíró. Semayer 1901: 4.

¹⁸ Jankó 1900.

dolga, mert kevés anyaguk van, az új gyűjtéseket pedig már ők szervezhetik, előre meghatározott módszerek alapján. A kötet „nem magyar és magyarországi, sőt nem is magyar vonatkozású külföldi tárggyal, hanem félvad új-guineai pápuákkal hozakodik elő”.¹⁹ A „...tárgyi ethnographia a rendelkezésünkre álló tudományos eszközökkel egyelőrt teljesen ismeretlen nép világát is képes megeleveníteni”²⁰, aminek fontosságát az adja, hogy „az emberi szellem általános ismerete nélkül nemzeti ethnographiát művelnünk nekünk sem lehet.”²¹ A katalógus szerkesztői „kulturtörténeti okmányokat” kerestek és mutattak be. A bemutatást szerinte a „legprimitívebb műveltségi fokon álló népek egyikén kezdi meg,”²² ami „lehetővé tette, hogy a későbbi kötetek genetikus sorrendet tarthassanak.”²³ Erre támaszkodva az összehasonlító módszerrel jól kimutathatók a kölcsönhatások, és átvételek, felismerhetőek az analógiák, amik segítségével megvizsgálhatjuk az „alsóbbrendű társadalmak különféle kulturfokát s az emberi lélek közös sajátosságait”. Az „elszigetelten álló magyarokat először az ethnographia egyetemes birodalmába kell bevezetniük.”²⁴ Sebestyén szerint a magyar tudománynak nem a „külföld kiegészítése”-re kellene törekednie, hanem saját eredményeinek az ismertetésére.²⁵

A katalógusról több ismertetés is megjelent a *Földrajzi Közleményekben*.²⁶ György Aladár azt nehezményezte, hogy Jankó ragaszkodott a *catalogue raisonné* keretihez, holott Bíró leveleiből adatokat beemelve magasabb szintre lehetett volna emelni a kiadványt. Kiemelte, hogy a katalógus pontos leírása a gyűjtésnek, de ennél jóval többről, a helyi népek viszonyairól is tüzetes képet ad. A kétnyelvű kiadvány nagy mérete, valamint a táblázatok nehéz használata miatt azonban nem volt elragadtatva.²⁷

A kötet elnyerte a nyugat-európai tudományos közvélemény elismerését is. A külföldi visszajelzések között Max Bartels recenzióját említhetjük, melyet a *Zeitschrift für Ethnologie*-ban írt.²⁸ A szerző kihangsúlyozta, hogy a katalógus alapjait Bíró tette le. Dicsérte a tárgyakról és az előállítási technikájukról készített pontos tanulmányokat, amelyek jó összehasonlító anyagot adhatnak és kiemelte a helyi megnevezésekre vonatkozó adatait is. Preuss²⁹ is elismerését fejezte ki a *Zentralblatt für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*-ben. Szerinte a Néprajzi Osztály ezzel az első kiadványával komolyan felhívta magára a kutatók figyelmét. Bíró szorgalmas zoológusként jellemezte, kidomborítva számos új megfigyelését, kiemelve a Karóvárak leírását³⁰ és egyéb még ismeretlen adatát, mint például a kagylófúrás³¹ lejegyzését. Méltatta a sok, a szakirodalomban még nem szereplő tárgy szisztematikus leírását, mint például az

¹⁹ Sebestyén 1899: 315–316.

²⁰ Sebestyén 1899: 320.

²¹ Sebestyén 1899: 316.

²² Sebestyén 1899: 314.

²³ Sebestyén 1899: 316.

²⁴ Sebestyén 1899.

²⁵ Sebestyén 1899: 318.

²⁶ Berecz 1899: 125–126.; György 1899: 226–227.

²⁷ György 1899: 226–227.

²⁸ Bartels 1899.

²⁹ Preuss 1899a.

³⁰ Lásd Jankó 1899: 45–46.

³¹ Lásd Jankó 1899: 25–27, V tábla.

övek és a fadobok. Ezek alapján előre köszöntötte a következő katalógust is. Másik, a *Globusban*³² megjelent cikkében megjegyezte, hogy Bíró néprajzi munkássága kevesebb mint ami három évnyi tartózkodás után elvárható lenne. Ami nem egészen érthető. A vélt hiányt az alapvetően zoológiai célú megbízással és a nyelvek ismeretének szegényességével indokolja. Miközben a következő mondatokban elismeri a használat és az előállítás terén tett hiteles és részletes megfigyeléseit, néhány kultikus cselekedetről szóló jegyzetét, amelyek rávilágítanak azok jelentésére is. Valamint a tárgyak és részleteiknek felgyűjtött helyi megnevezéseit, ami „*az egyik legnagyobb hiányosság volt a Vilmos császár országából származó gyűjteményekben*”.³³ Ez alapján is elmondhatjuk, hogy Bíró nemcsak gyűjteményt hozott létre, hanem kiegészítette és pontosította az előtte Európában rendelkezésre álló információkat. Ahogy látjuk nyelvi adatokkal is, amiknek szegényes ismerete valószínűleg nem tette volna lehetővé, hogy kultikus cselekedetek jelentésére világítson rá. Ez a megjegyzésszempont láthatóan nemigen volt tekintettel Bíró állandó pénzhiányára és folyton visszatérő maláriájára sem. Bíró egyébként a Huon- és az Astrolabe-öbölből szerezte be a legtöbb etnográfiai anyagot, aminek mennyiségét az ott eltöltött idő is befolyásolta. Úgy tűnik azonban, hogy nem ez volt elsősorban a meghatározó, ugyanis az Astrolabe-öbölben összesen kb. 10 hónapot, Berlinhafen környékén pedig 4 hónapot töltött, és az anyag mindössze egyharmadát szerezte itt be, míg Új-Mecklenburgból, Új-Írországból, a Salamon-szigetektől és Új-Hannoverből megközelítőleg ugyanennyi néprajzi tárgyat szerzett, pedig csak két hetet szánt ezekre a területekre. Itt személyes gyűjtésre nem is volt ideje, kereskedőktől volt kénytelen tárgyakat vásárolni, és az adatolást később pótolta. Így feltételezhető, hogy ha Bíró mindenütt a legkevesebb utánajárással megvette volna, amit kínáltak neki, sokkal nagyobb gyűjteményt küldhetett volna haza. Erre azonban sosem lett volna anyagi kerete, szerződése ugyanis úgy szólt, hogy a tárgyakért utólag kap fizetséget, mert a hazaküldött anyagot először felbecsülik, majd csak ezután küldik ki neki az ellenértékét, mindezt akár több hónapnyi átfutási idővel. Egy későbbi forrásból kiderül, hogy a múzeum munkatársai sem a gyors és sok helyen végzett gyűjtést támogatták, hanem a kevesebb terület alaposabb feltárását és adatolását.³⁴

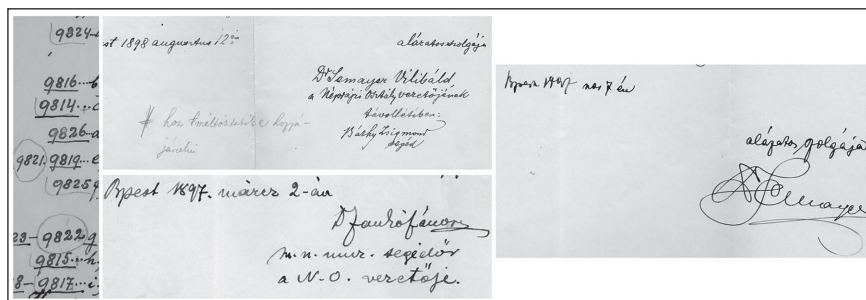
A katalógus hátterének, céljának, a mögötte álló munkamódszernek, valamint visszhangjának bemutatása után azt vizsgáljuk miben lett volna más a végeredmény, ha maga a gyűjtő is részt vett volna a feldolgozásban.

Az első katalógus tehát Bíró első gyűjtőhelyén, a Berlinhafenben szerzett néprajzi anyagát adta közre, az ő 1896 augusztus 1-én lezárt jegyzeteire alapozva, csoportonként sorba rendezve tárgyalta az anyagot. Bíró saját számaival, amely mellé később, a beletárolás után szúrták be pirossal a múzeumba kapott leltári számokat. Jankó, Semayer és Bátty írásképpel összevetve ezeket a számokat, erősen feltételezhetjük, hogy az utóbbi írta be őket később a jegyzetekbe.

³² Preuss 1899b: 127.

³³ Preuss 1899b.

³⁴ Jankó 1902-es Bírónak írt levelében írja a Festetics-gyűjtemény kapcsán: „*nem akarom én Festeticset kicsinyíteni, nekünk ér az, de hát expedíciója oly rohamosan haladt, hogy alapos gyűjtést sehol sem végezhetett, hanem összeszedte a legkiáltóbb (s így sokszor a legkiválóbb) dolgokat*” MTM Tudtört. Gyűjt. 535/387.

2 kép. A jegyzetekbe utólag beírt számok, Bátky, Jankó és Semayer kézírása.

A számokat követi egy tárgynév, (több) helyi megnevezés (ez segítette, ha később más területen akart adatokat gyűjteni ugyanahhoz a tárgyhoz kapcsolódóan), a tárgy alapanyaga, használata, esetenként adatok a készítéséről, készítőjéről. A tárgyakhoz tehát gyakorlatilag egyértelműen voltak hozzárendelve a letisztázott jegyzetek, amelyek részletességükben messze meghaladták a korabeli szokásokat. Biró nagy energiát fektetett abba, hogy egy-egy adatnak utánajárjon: „... *nem is volt céлом puszta etnográfiai tárgyak gyűjtése, nekem néprajzi megfigyelések a fontosabbak, név és adat, és minden, amit róluk, tamolokról elmondani tudnak.*”³⁵ Biró a tudományos köröktől távol, egyedül alakította ki ezt a precíz munkamódszert.³⁶ A levelezésből egyértelműen kitűnik, hogy a sajtó alá rendezett kéziratot nem küldték el Birónak, hiába kérte többször is. „*Úgy értesültem volt, hogy a berlinhafeni gyűjtés publikáció alatt van: ha legalább részben ki van szedve, legyen kegyes Doktor Úr elküldeni a kefelevonatot: könnyen megfogható okokból engem is érdekel.*”³⁷ Erre a levélre Jankó március 20-án válaszolt, már három darab katalógust mellékelve, és igen kategorikusan levezette, hogy Birónak semmi „*előkészültsége és tudományos iskolája nem volt*” amikor a berlinhafeni anyagot gyűjtötte. Itthon az anyagot feldolgozták, kiadásra előkészítették, miközben Jankó: „*Én tudtam legjobban, hogy az anyag kevesebbet ér, mint amennyinek talán feltüntettem, de bízom abban, hogy amit ön itthon elmulasztott, ki fogja pótolni ott az élet adta gyakorlattal: de ezt nem mondtam senkinek meg.*”³⁸ Egyúttal megmagyarázza, hogy ő maga 15 hónapot utazással töltött, az osztály ügyeiről nem tudott, közben érkezett be az astrolabe-öböl anyag, Biró pedig egy évre „eltűnt” azaz, Singapurba utazott gyógyulni. Ezt a hosszú hallgatást szemére veti: „*Ezt rosszul tette, itt félremagyarázták, tudja jól, hogy a magyar mindig kishitű náció volt*”³⁹ és ezzel indokolja, hogy Szalai a további anyag feldolgozására is utasítást adott.

Majd 1899 szeptember végi levelében fogadkozik, hogy a második kötet anyagát el fogják küldeni Birónak korrektúrára. Ez sem történt meg-, érdekes azonban amit utána

³⁵ Biró 1932: 81.

³⁶ A gyűjtéssel kapcsolatban konkrét tanácsot nem kapott, Jankó remélte [hiányait] „*ki fogja pótolni ott az élet adta gyakorlattal*” MTM Tudtört. Gyűjt. 535/387.

³⁷ Írja Simbangból 1898 november 10-én, In.: EA4712: 2.

³⁸ MTM Tudtört. Gyűjt. 535/387.

³⁹ MTM Tudtört. Gyűjt. 535/387.

ír „*de az I. kötetnél nem lehetett. [elküldeni korrektúrára] Én ugyanis szibériai utam előtt sajtó alá rendeztem az egészet, s hogy elmentem, senki se nyúlt hozzá, így 1 2/2 évig késett a dolog, ezt [olvashatatlan] lett tenni s így még 1/2 évet-amivel a korektura oda és visszaküldése járt volna- nem késleltethettük a dolgot.*”⁴⁰ Ez ellentmond a fél-évvel korábbi levélnek, mely szerint utazása után rendezték az anyagot, valamint annak is, hogy hárman együtt, egyenlő mértékben dolgoztak rajta. Mindenesetre Bíró az észrevételeit csak utólag, a kész katalógus alapján tudta megírni. *Megjegyzések a német-újguineai (berlinhafeni) néprajzi gyűjtés leíró jegyzékéhez* című jegyzete a többi berlinhafeni anyaghoz van kapcsolva az Ethnológiai Adattárban, ahogyan ennek egy elstetett, rövidebb változata is. Feltételezhető, hogy ez utóbbi volt az eredeti, aminek tisztázott variációját küldte haza.

A pontosító jegyzetben rögtön felhívta a figyelmet egy földrajzi tévedésre, mely szerint egy falut, és ez által az ott gyűjtött tárgyakat hibásan vonták be a berlinhafeni anyagba, és adták közre a katalógusban. Ez azért fontos, mert bár Bíró ez idő alatt csak Berlinhafenben gyűjtött, egy kereskedőtől vásárolt tárgyakat egy másik földrajzi területről, a Huon-öbölből, aminek anyagát a harmadik katalógusban publikálták volna. A hibásan megjelent helynév Mantog,⁴¹ amiről hosszan és udvariasan írta, hogy miért nem ide tartozik, illetve, hogy mindez azért fontos, mert az eltérő földrajzi területeken jelentősen eltérhet a tárgyi kultúra. A tévesen beemelt földrajzi hely okán három tárgy került be nem odaillőként a katalógusba. Például egy kőpengés balta 9811-es leltári számmal. Azonban egyéb hibákra is felhívta a figyelmet Bíró. A 9809- es tárgy „kagylópengés kőbalta” néven szerepel.

Ha összevetjük a közölt adatokat Bíró jegyzeteivel,⁴² kiderül, hogy Bíró maga azt írta: „*gorogor kőbalta*”,⁴³ és a két szó közé beékelve olvashatjuk azt a megjegyzés, hogy „*kagylós Bátky*”. Azaz a kagylós megjegyzést Bátky fűzte hozzá. A szövegből pedig alább kiderül, hogy „*Gorogor tulajdonképpen a balta élet képező vastag kagyló-darab, ez adja a nevet az egésznek*”. Logikusnak tűnik, hogy amikor Bátky dolgozott az anyaggal a későbbi munka megkönnyítése érdekében beillesztette a megnevezéshez a kagylós szót, pontosításként. A leltárkönyvben azonban *kőbalta harántos pengével* megnevezéssel szerepel a tárgy, és egyértelműen kő hegye van. Ha tovább olvassuk a szöveget, az is egyértelműen kiderül, hogy ez a látszólagos ellentmondás (kagylós kőbalta) Bírónak is feltűnt és utána ment a kérdésnek, le is írta egyértelműen: „*A mántogiaik nyelvén a kőbalta neve gorogor, akár kő akár csiga van benne*”⁴⁴. Bátky a szöveget tovább olvasva már nem húzta ki a beszúrt „kagylós” szót, így tévesen került publikálásra a tárgy anyaga.

A 9810-es tárgy tovább fokozza a zavart. Ennek a tárgynak a megnevezése kérdésjelesen van feltüntetve: véső (?). A leltárkönyvben „*tokba foglalt kagyló véső*”-ként, a

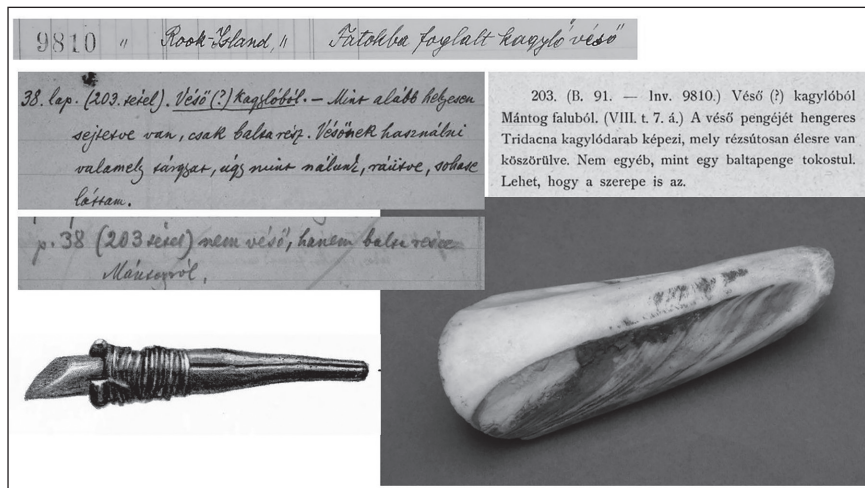
⁴⁰ MTM Tudtört. Gyűjt. 535/387.

⁴¹ Mantog a helyiek ejtés szerint, németesen Mantok, a szakirodalomban is így maradt fenn. Település a Siassi-szigeteken.

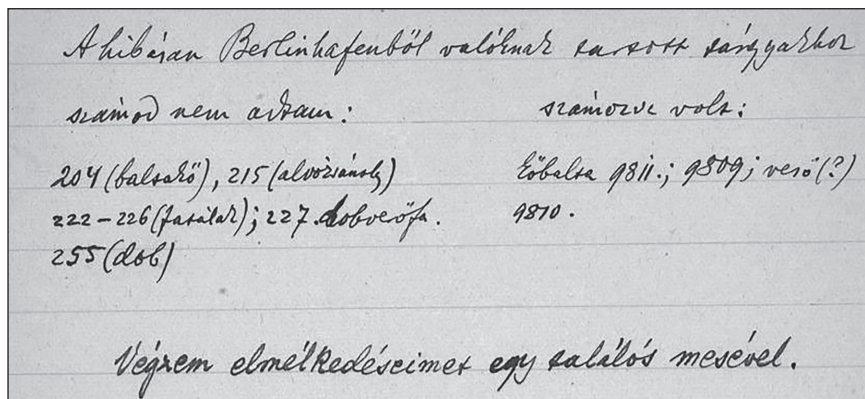
⁴² EA 4713: 62.

⁴³ EA 4713: 35.

⁴⁴ EA 4713: 36.

5. kép. Kagyló véső a leltárkönyvi bejegyzéssel, a katalógus vonatkozó részével, rajzzal és Bíró kiigazító jegyzeteivel.

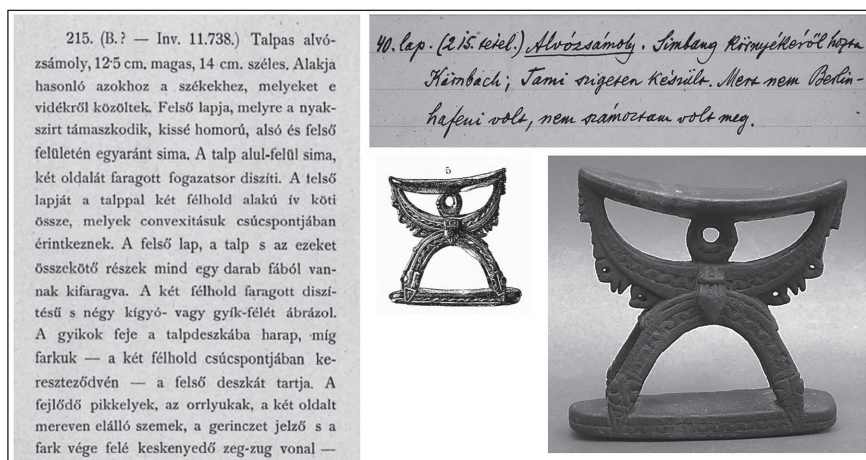
6. kép. Bíró feljegyzése a „hibásan Berlinhafenből valónak tartott tárgyakhoz”.

ki is emeli, hogy ez biztosan egy balta része, hiszen ezen a területen nem használnak vésőt, amire egy másik tárggyal ütnek rá.⁴⁶

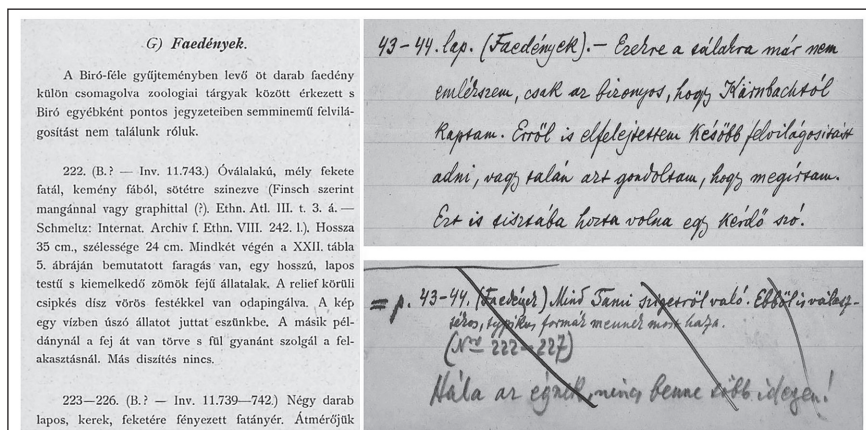
Bíró jegyzetében találunk egy listát „hibásan Berlinhafenből valónak tartott tárgyakhoz” címen.⁴⁷ Itt az előbb elemzett 9809-9811-es tárgyakat sorolja fel, valamint „számot nem adtam 204 baltakő 215 alvózsámoly; 222-226 fatálak; 227 dobverőfa; 255 dob”. Ezek a katalógus szerzői által adott sorsszámok, hiszen amikor Bíró saját számait idézik, akkor „B.” jelöléssel teszik. Bíró a már kézhez kapott katalógus alap-

⁴⁶ EA 4713: 66.

⁴⁷ EA 4713: 82.

7. kép. Alvózsámoly a katalógus vonatkozó részletével, rajzzal és Biró kiigazításával.

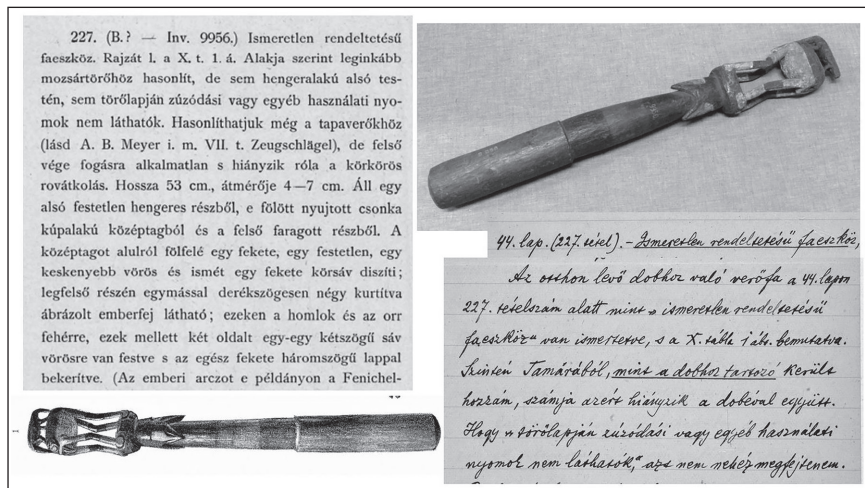
8. kép. A faedényekre vonatkozó katalógus részlet és Biró kiigazító jegyzeteinek mindkét változata.

ján hivatkozott ezekre a számokra, az itt felsorolt tárgyak többségének eredetileg nem adott saját számot. Ezt a hiányt a szerkesztők a „B” után írt kérdőjellel jelezték.

Lássuk ezeket a tévedéseket részletesebben. A „204 baltakő” a katalógusban 9796 leltári számon szerepel, „világos apró szemű vulkanikus kőzetből, ismeretlen lelőhely-ről”⁴⁸. A tárgy azonban valójában színű zöldes vulkáni kőzetből készült.

„215 alvózsámoly”-t. Biró nem említette az első hazaküldött jegyzetben, ezért nem is adott nekik saját számot. A helyesbítő megjegyzésekben írta, hogy egészen máshonnan való, mégpedig a Tami-szigetről, aminek speciális faragó központjával és annak

⁴⁸ Jankó 1899: 38

9. kép. A dobverő a rá vonatkozó katalógus részlettel, rajzzal és Bíró kiigazításával.

jelentőségével később ismerkedett meg. Azt is jelezte, hogy pont azért nem számozta meg, nehogy belekeveredjen(ek) a berlinhafeni anyagba.⁴⁹

A „222-226 fatálak”, azaz faedények szintén nem voltak megszámozva Bíró által, és nem is szerepeltek az eredeti kéziratban. Ahogy a katalógusban is olvashatjuk, „Bíró egyébként pontos jegyzeteiben semminemű felvilágosítást nem találunk róluk”⁵⁰. Utólagos megjegyzéseiben Bíró itt is az hangsúlyozta, hogy biztosan nem berlinhafeniek, hanem a Huon-öbölből származhatnak, és Kearnbach kereskedőtől⁵¹ vette őket.⁵²

A 9956-os leltári számú tárgy a katalógusban 227-es számot viseli a következő szöveggel: „Ismeretlen rendeltetésű faeszköz (...) Alakja szerint leginkább mozsártörőhöz hasonlít, de sem hengeralakú alsó testén, sem törőlapján zúzódsai vagy egyéb használati nyomokon nem látható.”⁵³ Ezzel kapcsolatban Bíró azt írta, hogy az otthon lévő dobhoz tartozó dobverő, amit ezek szerint hibásan ismertettek. Azt is megmagyarázta, hogy azért nem számozta meg, mert a hajó érkezése előtti napon kapta, ezért kapkodva indította útnak.⁵⁴

A dob a 255-ös számon került be a katalógusba, Bíró saját számot nem adott neki, a szerzők azt is feltűntették, hogy a gyűjtő semmit sem írt erről, mégis biztosra vették, hogy Berlinhafen környékéről való. Ezt Bíró az utólagos jegyzeteiben meg is erősítette, (Tamara szigetről való). Szintén a hajó érkezése előtt kapta, nem volt ideje jegyzetet

⁴⁹ EA 4713: 67–68.

⁵⁰ Jankó 1899: 44.

⁵¹ A kutatás témája egy külföldi kutatónak, Ludwig Kearnbachnak esetlegesen a Néprajzi Múzeumban lévő tárgyai iránti érdeklődése kapcsán merült fel. Köszönöm Antoni Juditnak és Vargyas Gábornak, hogy biztattak, vigyem tovább a kérdést.

⁵² EA 4713: 66–67.

⁵³ Jankó 1899: 44.

⁵⁴ EA 4713: 67.

10. kép. Jelződob a vonatkozó publikált szöveggel és rajza, valamint a kiigazító szövegrész.

készíteni, későbbre tervezte, de elmaradt. Ezzel kapcsolatban még azt is megjegyezte, hogy hibásan jelent meg a használatára vonatkozó leírás, „a válu széléhez szorítva ide-oda rángatják” a dobverőt, amely teljesen hibás feltételezés, Bíró egyenesen azt írta, nem is tudja „honnan vették”⁵⁵ ezt.

Visszakanyarodva a *hibásan Berlinhafenből valónak tartott tárgyak* listájához, azon a dob és dobverő fa, amikről egyértelműen kiderült, hogy mégis Berlinhafenből származnak, együtt szerepel olyan, az előbb felsorolt tárgyakkal, mint a baltakő, az alvózsámoly és a fatálak, amelyek viszont nem onnan származnak. Ugyanezt erősíti meg egy másik gyűjtői szöveg, mely szerint. „A jelződobon és a dobverő fán kívül a berlinhafenben gyűjtött tárgyak közül egy sem maradt számozatlan”.⁵⁶ Így tehát elmondhatjuk, hogy bár Bíró precíz és letisztázott szövegeket küldött haza, a velük való munka mégis nagy figyelmet igényel, hiszen ebben az esetben ugyanarról a tárgyról ellentmondó információkat írt le.⁵⁷

⁵⁵ EA 4713: 67–68. Ezért Bátky elnézést kért „Még egyszer bocsása meg a [olvashatatlan] dobót. Én vétkeztem benne, ha ugyan vétkeztem. Hogy a dobolást honnan vettem nem tudom most hirtelen megmondani, de általános hiedelem volt itt nálunk úgy dobolnak amint írtam.” MTM Tudtört. Gyűjt. 535/387.

⁵⁶ EA 4713: 79.

⁵⁷ „A számozatlanok mind a terület ellenkező végéről, innen a Huon-Golfból valók a jabim vidékről, ahol éppen most gyűjtök. Éppen innen volt hazatérőben Kärnbach, és a gyűjtött tárgyakból átengedett nekem némelyeket. Végtelen kár, hogy ezek is idevegyültek, mert nem tartoznak ide. Siettemben nem írtam ezekről, vagy talán későbbre halasztottam, s aztán elfeledtem, hogy elmaradt. Ezt a hibát is elenyésztette volna egy kérdező levél. De most is jobb, ha a hibát mi magunk javítjuk ki, nem várva, hogy a németek ránk rontanak érte” EA 4713: 79.

A gyűjtő egyéb kiigazításai kapcsán csak a tévedések típusait ismertetem. Van, amikor hibásan közöltek használati adatokat, ő pedig el sem tudta képzelni, honnan származott az információ (pl „*A haját mészpéppel kenik*”,⁵⁸ ami ezen a területen egyáltalán nem volt jellemző). A fésűknek nevezett hajdíszekkel kapcsolatban⁵⁹ azt közölték, hogy villának szokták őket használni, ami egyszerűen nem igaz.⁶⁰ Idéztek olyat is, (pl Otto Finschtől⁶¹) ami pusztán feltételezésnek bizonyult, hiszen Bíró szerint „*ez csak az európai gondolkodás szerint való következtetés*”.⁶² Hasonló alapállásból írták azt is, hogy a megnyúlt fülcimpa visszataszító,⁶³ miközben ott kifejezetten szépnek tartották.⁶⁴

Voltak egyéb apróbb tévedések is: például állatnevet közöltek tévesen⁶⁵ illetve összetartozóként publikáltak egy csonthoz kötött madártollat is,⁶⁶ amit Bíró csak a biztonságos hazajuttatás érdekében kötöztetett össze, a tollat valójában a csontba szokták tűzni.⁶⁷ Igaz, erről előzetesen ő maga is csak annyit írt, hogy toll, a hozzá való csonttal.⁶⁸

Bíró többször felemlítette az általánosítás veszélyét is, „*mert itt igazán ahány ház annyi szokás*”. Például a dobokkal kapcsolatban említi a katalógusban azt a Hollrungtól vett idézetet, amiben egy falu adatai alapján általánosít az egész Astrolabe-öbölre, „*de ez nem mértékadó, mint a hogy a supercárdás után ítéljük meg a budapesti bálakat*”.⁶⁹ Ennél a szövegrésznél nemcsak az általánosítással volt gondja, hanem a szöveg félrefordításával is.⁷⁰ Bíró a kiigazításait mindvégig udvariasan, türelmesen, bőven körülírva fogalmazta meg. Mindössze egy-egy megjegyzésre szorítkozott: „*ezt is tisztába hozta volna egy kérdő szó*”⁷¹ „*ezt a hibát is elenyésztette volna egy kérdező levél. De most is jobb, ha a hibákat magunk javítjuk ki, nem várva, míg a németek ránk rontanak érte*”.⁷² Az itt javasolt kiigazítások azonban nem valósultak meg, bár tervezték a „*Megjegyzések*” közzétételét.⁷³

⁵⁸ Jankó 1899: 2.

⁵⁹ Jankó 1899: 13.

⁶⁰ EA 4713: 61.

⁶¹ Jankó 1899: 7.

⁶² EA 4713: 60.

⁶³ Jankó 1899: 17.

⁶⁴ EA 4713: 61–62.

⁶⁵ Jankó 1899: 3. *Phalangista* azonban nem denevér hanem erszényes *Marsupalia*.

⁶⁶ Jankó 1899: 9.

⁶⁷ EA 4713: 60.

⁶⁸ EA 4713: 54.

⁶⁹ EA 4713: 74.

⁷⁰ EA 4713: 74. Bár ezzel Jankó vitatkozik, szerinte Hollrung írta le rosszul (1899 szept 27, MTM Tudtört. Gyűjt. 535/387.)

⁷¹ EA 4713: 66.

⁷² EA 4713: 79.

⁷³ Jankó 1899 szeptemberi levelében írta, hogy változatlan formában közölni fogják „*daczára hogy minket üt. De hát mi nem vagyunk Uj-Guineában, sem Zoologia-országban s ez a mi mentségünk.*” miközben „*Egyébként konstátálom, hogy a hibák nem „nagyok”: errare humanum est. Köszönöm, hogy figyelmeztetett rájuk.*” MTM Tudtört. Gyűjt. 535/387.

A MÁSODIK LEÍRÓ KATALÓGUS

Bíró második munkaállomása az Astrolabe-öbölben volt. Az itt gyűjtött 840 darabos tárgyi és jegyzetanyag 1897-ben érkezett haza, de a beleltározásra csak 1899 végén került sor.⁷⁴ A már idézett (1899 március) Jankó levélből kiderül, hogy Bíró leírásait „klasszikus értékű”⁷⁵-nek tartja, saját megérzetét, mely szerint „az élet tényleg megtanította önt igen sokra, s így ma már kétségtelenül érdemes és értékes munkát tud végezni az ethnographiára nézve is”⁷⁶ beigazolódni látja, és további gyűjtésre kéri fel. Elégedettségét 1900-as cikkében is kifejezi, de utal a németekkel való versengésre is: „az egyes tárgyakhoz adott leírások már klasszikus értékűek, páratlanul becsesek s általuk M. N. Múzeumunk újguineai gyűjteménye egész Európában utolérhetetlen marad. Lehet a nyugati múzeumoknak több anyaguk Német-Új-Guineából, de ily pontosan, szépen leírt anyagra már a jövőben sem tehetnek szert. A M. N. Múzeum Néprajzi Osztálya ezt a tudományos anyagot most rendezi sajtó alá s reméljük, hogy Bíró leíró-jegyzékének ezen második kötete még ezen év folyamán megjelenik.”⁷⁷ Levelében a tárgygyűjtéssel kapcsolatban nem „ad utasítást”, hiszen a terület „hemzseg az ethnographiai újságok millióitól: nem a tárgy maga az új, mert hiszen ilyen tárgyakkal tele vannak muzeumok, hanem új az, amit ön róluk elmond, s így arra kérem, hogy csak olyan dolgot küldjön, amiről pontos és részletes leírást tud küldeni, mert a tárgyak értékét kizárólag az adja meg. Hiszen az olyan adatok, mikor ön 69 féle tánczot figyelhet meg, s feljegyzi nevét s bár röviden lényegét is, a legfontosabb felfedezések egyike! Mindössze arra törekedjék, hogy ne sok vidékről keveset, hanem egyről, de mindent gyűjtsön fel.”⁷⁸ Sőt a versenyben szerezhető előnyt egyértelműen a kiegészítő jegyzetekben látja.⁷⁹ Amiket mint láttuk, Bíró saját belátása alapján kezdett ilyen minőségben kidolgozni és csatolni a tárgyi anyaghoz.

Semayer az astrolabe-öbölí anyagról írt cikkében azt emelte ki, hogy Bíró az „ornamentációt” magyarázni is tudja...bennszülött művészek adatai szerint, mely a múzeológusoknak az íróasztalnál kieszelt magyarázataival csak a legritkább esetekben egyeznek”.⁸⁰ Tudjuk, hogy a hazaküldött anyag feldolgozása 1900 tavaszán már zajlott, erről Semayer számolt be a Néprajzi Társaság ülésén,⁸¹ 120 db tárgyat mutatva be.⁸² Hangsúlyozta, hogy a gyűjtemény súlypontját azon tárgyak adják, amelyek példázák, hogy ezen a területen még ma is kőkorszakban élnek az emberek tehát a saját „ősmultunkra” lehet általuk következtetni.⁸³

⁷⁴ Gyarmati 2014: 48.

⁷⁵ MTM Tudtört. Gyűjt. 535/387.

⁷⁶ MTM Tudtört. Gyűjt. 535/387.

⁷⁷ Jankó 1900: 31.

⁷⁸ MTM Tudtört. Gyűjt. 535/387.

⁷⁹ „nekünk egyéb ambícióink is vannak, hiszen ön látja legjobban, a német beéri a magyarázat nélküli anyaggal, nekünk azonban csak magyarázott anyag kell” MTM Tudtört. Gyűjt. 535/387.

⁸⁰ Wosinszky 1900a: 77.

⁸¹ NN 1900: 240.

⁸² NN 1900: 240.

⁸³ Wosinszky 1900a: 77.

A második, ún. astrolabe-öbölí leíró jegyzék megjelenését eredetileg a teljes gyűjtés végére tervezték, Fenichel anyagával egyben publikálva. Jankó azonban megbízta Semayert a feldolgozással, aki a tárgyak fényképeivel és a feljegyzésekkel együtt három hétig a berlini Museum für Völkerkunde-ban tanulmányozta Otto Finsch gyűjteményét,⁸⁴ Luschan és Preuss segítségével.⁸⁵ Így jelent meg az anyag 1901-ben a Magyar Nemzeti Múzeum néprajzi gyűjteményei sorozat harmadik köteteként,⁸⁶ Fenichel anyaga nélkül.

Ehhez a kiindulási pontot szintén Bíró jegyzetei adták, amelyek mintegy 750 – néha ismétlődő – szellősen teleírt A5-ös oldalt tettek ki. A tudományos nyelven megírt és drága német könyvekkel szemben a művelt magyar közönség számára elérhető kiadványt akartak közrebocsátani, és kiemelték, hogy „a magyar néprajztudomány az ősi népek ethnológiája terén többé nem csak elfogad, hanem a maga szerzeményeiből a művelt nyugat népeinek is juttathat.”⁸⁷ A szerző(k) emellett fontosnak tartották, hogy a „külföldi szakkörök”⁸⁸ számára is hozzáférhetővé tegyék az anyagot. A bevezetőből ugyanis kiderül, hogy az Új-Guinea iránti általános érdeklődés egyre nőtt, a Németországban 4 terjedelmes könyv és képgyűjtemény⁸⁹ jelent meg a berlinhafeni katalógus óta, tehát valóban versenyhelyzet volt. Fontosságát kiemeli az is, hogy Bíró a többi kutató adatait vagy megerősíti, vagy a „tudományos bizonyosságig viszi”,⁹⁰ „részlet-észlelései” pedig „felfedezés számba mennek”⁹¹.

A kiadvánnyal kapcsolatos visszajelzések közül a Magyar Nemzet név nélküli méltatása azt emelte ki, hogy a kiállított Bíró anyag olyan gazdag, hogy kizárólag a berlini múzeum vetekedhet vele. A „nép egész kultúrvagyonát tárgyalja” sorozatokat, típusokat is gyűjtve, készítői bár a „legtisztább kőkorszakban” élnek, „minden tekintetben bámulatra méltó speciális kultúrát fejlesztettek ki.”⁹² Megemlítették, hogy Bíró a tárgyak eredetét, használatát és készítését is tárgyalta, majd kiemelték néhány tárgycsoportot. Valószínűsítették, hogy „nagy becsületet vall” itthon és külföldön egyaránt.⁹³

A kötetet Jankó 1902 tavaszán mutatta be a Magyar Földrajzi Társaság ülésén,⁹⁴ érdekes és meglepő azonban, hogy úgy tűnik, a Néprajzi Társaságban erre nem került

⁸⁴ Fejős 2000: 180.; Gyarmati 2014: 48.

⁸⁵ Semayer 1901: 4.

⁸⁶ Illetve Jankónak egy 1902. ápr. 24-ei levele alapján aznap (MTM Tudtört. Gyűjt. 535/387.) Bíró Lajos német-új-guineai (Astrolabe-öböl) néprajzi gyűjtéseinek leíró jegyzéke, Beschreibender Catalog der ethnographischen sammlung Ludwig Biró's aus Deutsch-Neu-Guinea (Astrolabe-bai) címmel.

⁸⁷ MTM Tudtört. Gyűjt. 535/387: 2.

⁸⁸ Semayer 1901: 2.

⁸⁹ Joachim Graf Pfeil: Studien und Beobachtungen aus der Südsee, Braunschweig, 1899.; Dr Maximilian Krieger: Neu-Berlin, 1899.; Dr B. Hagen: Unter den Papuas, Wiesbaden, 1899.; Hans Blum: Neu-Guinea und der Bismarcks-archipel. Berlin, 1900.; Meyer-Parkinson: Papua-Album II. Dresden, 1901.

⁹⁰ Semayer 1901: 3.

⁹¹ Semayer 1901: 3.

⁹² N.N. 1902d: 20.

⁹³ N.N. 1902d: 20.; Egy másik, szinte semmitmondó említés Erdődi Bélától származik, és a Földrajzi közleményekben jelent meg.

⁹⁴ N.N. 1902c, ill. Jankó 1902.

11. kép. Ismertetés részlete az Österreichische Illustrierte Zeitungból.

sor. Jankó szerint „az egész művelt Nyugat elismerését vívták ki (...), s múzeumunkat egyszerre felemelték Európa elsőrangú múzeumi sorába...”.⁹⁵ Bár Bírónak megírja, hogy „azért ebben is van néminemű hiány, én tudtam legjobban azt, de semmi sem tökéletes az ég alatt s megtettünk minden telhetőt”, valamint azt is, hogy „A harmadik kötet ha önnel csináljuk, feltétlenül jobb lesz.”⁹⁶

Ami a nemzetközi visszajelzéseket illeti, Bouchal írt ismertetést a *Globus*-ban.⁹⁷ Bíró kannibalizmusról tett megjegyzéseit, valamint a mérgezőhalászathoz fűzött észrevételeit emelte ki, amit addig csak Holland-Új-Guineáról és Új-Britannia területéről jegyeztek le. Elismerte Bíró magyarázatait az ornamentikáról, ami szerint sok addigi félreértést tisztáz: kiemelte például a kerek pajzsok jellemző díszében, az X-ben a nőalak felismerését. Az *Österreichische Illustrierte Zeitung*-ban is megjelent egy rövid méltatás.⁹⁸

Bíró jegyzetéből kiderül, hogy az előzetes publikálási tervek megváltoztatásáról, a munka haladásáról és eredményéről is csak közvetett módon értesült.⁹⁹

Kiindulva a korábbi tapasztalataiból, többször is kérte, hogy legyenek összekötetésben, hogy „adhasunk hű képet az ottani népről. Legyen szabad mindjárt azt a figyelmeztetést megkockáztatnom, hogy a pápuákról szóló irodalmi adatok felhasználásában a lehető legnagyobb óvatosságra van szükség”.¹⁰⁰ Egy másik levelében úgy fogalmazott, hogy „Ha az Astrolabe-öböliek feldolgozás alatt vannak szeretnék hírt

⁹⁵ Jankó 2002: 139.

⁹⁶ Jankó levele Bíróhoz 1902. április 24. MTM Tudtört. Gyűjt. 535/387.

⁹⁷ Bouchal 1902: 190.

⁹⁸ N.n. 1902a: 885.

⁹⁹ „Semayer úr megjegyzéséből látom, hogy...feldolgozása munka alatt van.” EA 4712: 13.

¹⁰⁰ 1899 szept 21., EA 4712: 13.

12. kép. Trochus karperecek leltárkönyvi adatai, ismertetése, rajza a katalógusban, valamint Bíró kiegészítő jegyzete.

hallani róla”.¹⁰¹ Majd újra: „Mennyire van Semayer az Astrolabebeliekkel?”¹⁰² Későbbi levelében újra érdeklődött a munka haladásáról, és nyomatékosan kérte, hogy ne tárgyalják az anyagot Fenichel gyűjteményével együtt, ne keveredjenek máshonnan származó tárgyak a katalógusba.¹⁰³

Az így megszületett második leírójegyzékről nem ismerjük Bíró véleményét, de ha elmélyedünk benne, egyértelműen kiderül, hogy a sietős publikálás egyfajta felületességet eredményezett. Bár a bevezetőben idéznek Bírótól a stílusprovinciákra vonatkozóan, illetve arról, hogy mekkora energiabefektetésébe került kiderítenie egy-egy tárgy származási helyét – ami nem azonos a gyűjtési hellyel – mégis szerepeltetnek olyan tárgyakat, amik nem arról a földrajzi területről származnak. Közzétettek pl. három darab trochus karperecet (14464, 14473, 14474, leltárkönyvi megnevezése vékony karperecek csigahézból), egyértelműen feltüntetve, hogy „házájuk a Huon-öböl vidéke”,¹⁰⁴ mégpedig ugyanaz a Mantog falu, amivel kapcsolatban az első kiadványban Bíró kiigazításokat tett. Itteni publikálásukat a szerkesztők a teljesség igényével indokolták, és azzal, hogy Finsch egyik műve szerint¹⁰⁵ ezen a vidéken is előfordult. Teknőspáncél karperecekből is három darabot (14461-14463) publikáltak.

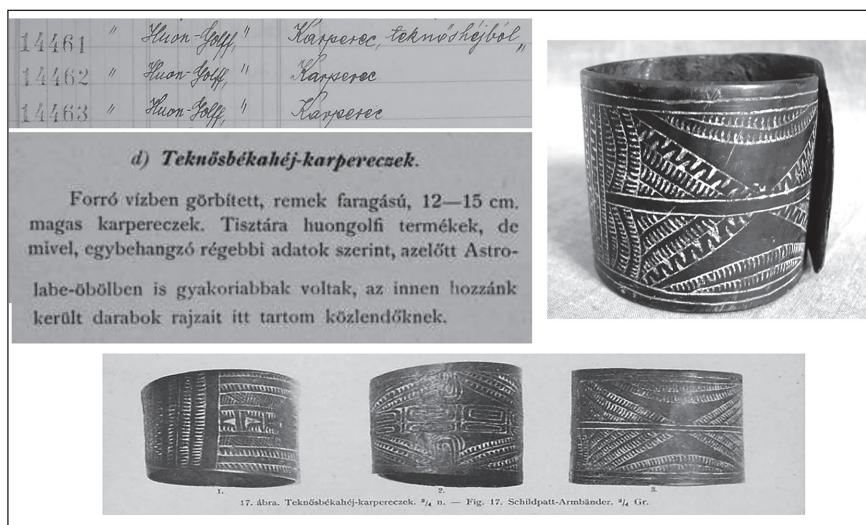
¹⁰¹ 1899 november 15., EA4712: 17.

¹⁰² 1900 márc 6., EA 4712: 20.

¹⁰³ 1900 ápr 23. Stephansort. EA4712: 23 azonos Bíró, 1987: 292. A kérdéssel foglalkozik Antoni is, ebben a kötetben megjelent cikkében

¹⁰⁴ Semayer 1901: 44.

¹⁰⁵ Finsch 1899: 134.

13. kép. Teknőspáncél karperecek leltárkönyvi adatai, ismertetése és rajza a katalógusban.

Ezekről ugyan megírták, hogy „huongolfi termék”-ek, mivel azonban „egybehangzó régebbi adatok szerint – ezek nem Bíró adatai – azelőtt Astrolabe-öbölben is gyakoriak voltak”,¹⁰⁶ közölték őket.

Joggal merülhet fel a kérdés, hogy az alapvetően magyar anyaggal foglalkozó Néprajzi Osztály miért Európán kívüli gyűjteményt dolgozott fel első és harmadik kötetében. Erre a bevezetőkből és az ismertetésekből idézett részek nagyjából magyarázatot adnak, de a kérdést bővebben elemezte Gyarmati János egy 2014-es cikkében, és arra hívta fel a figyelmet, hogy az anyag a gyűjtő saját feldolgozásában még ennél is különlegesebb lett volna. Ugyanakkor bemutatta Jankó szempontját, mely szerint a tárgy értékét a külföldi néprajzi piaci ár határozta meg, ez pedig a tárgyak gyakorisága szerint dinamikusan változott. Tehát az árak akkor kiemelkedően magasak, ha először Magyarországon publikálják őket, ezzel úgymond „typussá tesszük”.¹⁰⁷ A Bíró anyagban sok erre alkalmas tárgy volt, így kellő gyorsasággal publikálva még jobban megnöhetett a tárgycsoport értéke.¹⁰⁸ A szerző kiemelte, hogy ebben a fajta presztízsharcban „nem a szellemi teljesítmény számított sikernek, sokkal inkább a birtokolt kulturális javak ritkaságértéke és mennyisége”.¹⁰⁹ Ez fontos szempont a kiadás hátterének megértéséhez, de továbbra sem világos, hogy ezeket az elképzeléseket és indokokat miért nem lehetett Bíróval megosztani, vagy levelezés útján együtt dolgozni vele.

¹⁰⁶Finsch 1899:134.

¹⁰⁷NMI 21/1897: 2.; A jegyzékek egyébként azóta is hivatkozási alapul szolgálnak. A Zemanek-Münster német aukciós ház például 2025 áprilisi katalógusában az astrolabe-öböl katalógusra hivatkozik egy dob esetében (55p).

¹⁰⁸Jankó 1897.; Bíró első gyűjteménye; EA4711 Becslési jegyzék.

¹⁰⁹Gyarmati 2014: 49.

Ahogy láttuk, Bíró indirekt módon értesült a katalógusok publikálásról, a munkába nem vonták be, a kefelevonat alapján sem tudott véleményt alkotni, sem az esetleges hibákat még nyomdába kerülés előtt javítani.

Mindemellett a korabeli magyar etnográfusok sok munkát fektettek abba, hogy nemzetközi szintű katalógusokat szerkesszenek, amik aztán talán túl is szárnyalták előzetes reményeiket. Érzékelhettük, hogy a Néprajzi Társulat munkatársai elismerték Bíró eredményeit, mind a tárgyi anyagot, amely nemcsak a „szépet” hanem az élet minden területét lefedte; mind a kapcsolódó jegyzeteket, amelyek természettudományos alaposságuknál fogva jóval részletesebben dokumentálták az anyagi kultúrát, mint ahogy akkoriban szokás volt.¹¹⁰ Ez utóbbi azért is fontos, mert kultúrájukon ekkoriban kezdett az európai befolyás nyomot hagyni, Bíró pedig olykor ezt a folyamatot is rögzítette.¹¹¹ Mindezzel együtt mégis úgy tűnik, hogy Bíró – talán azért, mert nem volt egyetemi végzettsége – nem tartották egyenrangú partnernek, akkor sem, ha ő volt a hiteles információk birtokában, illetve ezek megszerzésére, ellenőrzésére alkalmas helyen, és ő kockáztatta az életét is a gyűjteményért. A munka sanyarú körülményeit, a visszatérő maláriát és a folyamatos pénzsűkét, nélkülözést figyelembe véve, Bíró emberi nagyságát dicséri, hogy végig csak szolid megjegyzéseket tett, és udvariasan együttműködést kért.

A HUON-ÖBÖLI ANYAG ÉS A HARMADIK KATALÓGUS TERVE

A sorozat harmadik köteteként egy újabb földrajzi helyről, a Huon-öbölből származó anyagot tervezték publikáltatni Bíró Lajossal, akár annak árán is, hogy egy-két évre hazautazik feldolgozni a gyűjteményét.¹¹² „A Bíró-katalógusokkal muzeumunk a külföldön oly becsületet szerzett, hogy alig várjuk, hogy a harmadikat a Huon-golfit most már ön készítse el! (...) noha képzelem, hogy a zoológusok idehaza hogy lesnek önre, de mi is részt fogunk kérni Önből, ha haza jön.” tervezte 1902 áprilisában Jankó.¹¹³ Azt is javasolta, hogy Bíró legalább pár napot a berlini Museum für Völkerkunde új-guineaia anyagának tanulmányozásával töltsön majd, ami bár nem olyan kiemelkedő mint a sajátja, de „az ön további irodalmi néprajzi működésére óriási hatással lesz az ott felgyűlt anyag megtekintése”¹¹⁴ – amely tanulmányútra Jankó maga is szívesen elkísérné. Ez a térség remek terep volt, a helyiek még alig érintkeztek európaiakkal, szinte érintetlen kultúra anyagát tudta megszerezni a gyűjtő. Tárgy előállító központokat azonosított, vizsgálta a motívumok típusait és változatait is. Tárgysorozatokot állított össze, és kismonográfiákat írt hozzájuk. Maga is tisztában volt munkája értékével, azt írta, hogy itt a fő súlyt az etnológiára helyezte, „ötnegyed év alatt” a „legszebb és legteljesebb

¹¹⁰ Mely elvárását Bíró állította fel önmaga számára.

¹¹¹ Például dokumentálta, hogy a hagyományosan bambusznyélbe foglalt állatfog véső később vas szegre, majd késre cserélődött.

¹¹² Bíró 1987: 23.

¹¹³ Másik fontos megjegyzése „boldog volnék, ha az ön jövő munkásságának egy részét a néprajzi osztálynak biztosíthatnám”. MTM Tudtört. Gyűjt. 535/387.

¹¹⁴ MTM Tudtört. Gyűjt. 535/387.

*ethnológiai gyűjteményt*¹¹⁵ állította össze, amelynek jegyzetekkel ellátott publikálása esetén „Új-Guinea akármelyik területéről nem lesz olyan kimerítő anyag”.¹¹⁶ „De legjobban örülök mégis a Huon Golfnál gyűjtött anyagnak, a jegyzeteknek. Ha közölve lesz, elmondhatjuk, hogy mi magyarok fedeztük fel Új-Guineát.”¹¹⁷ Az innen származó 1500 darabos gyűjtemény 1900 februárjában érkezett Magyarországra.¹¹⁸

Jankó 1902 tavaszán ismertette Biró legújabb kutatásait a Magyar Földrajzi Társaságban,¹¹⁹ ami az ottani utolsó megjelenése volt halála előtt: „Német-Új-Guinea parti övének ethnographiája ki is van merítve, s e területről ma múzeumunknak oly gyűjteménye van, aminő még Németországban sincs. A németek ezen a területen egyszerűen elkéstek, pedig a saját gyarmatukról volt szó”.¹²⁰ Továbbá kiemeli, hogy tel van „bámulatosan gazdag ornamentális sorozatokkal és kultusztárgyakkal. A kísérőül küldött jegyzetek örökbecsű tanulmányok, melyek Birót ma Európa legelsőbbrendű ethnographusai közé helyezik.”¹²¹ Semayer pedig 1902-ben azt írja, hogy „Biró Lajos, az élesszemű megfigyelő, néptani kutatónak, etnológusnak is bevált, elannyira, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum néprajzi osztályának új-guineai gyűjteménye, európai gyűjtemények között a legelső helyek egyikét foglalja el... Gyűjtött mindent, ami a pápuák életébe is bevilágított. Mi több, minden egyes tárgyhoz meg is küldte az elnevezéseket; kikutatta, hogy az egyes díszítő elemek mit jelentenek, s ezzel a németek egyik szorgalmas szobaetnográfusának mármár az egekig emelkedő légvárait halomra döntötte.”¹²² Nagysága miatt csak ideiglenesen állították ki az anyagot 1900 tavaszán,¹²³ és nyáron terveztek végleges kiállítást rendezni belőle.¹²⁴

A tervezett harmadik huon-öböli kiadvány azonban nem készült el. A fentiek tükrében furcsa, hogy az osztály munkatársai – Jankó halála után, ami komoly kihívást jelenthetett számukra – már nem hajszolták a nemzetközi dicsőséget. A kiadvány meg nem jelenése Bodrogi szerint nem magyarázható szakmai feltékenységgel, mivel meg látása szerint a szerkesztők rengeteg munkájuk ellenére a két megjelent kötet esetében sem tölték magukat előtérbe.¹²⁵ Feltételezhetjük, hogy támogatták volna Biró saját, itthoni feldolgozó munkáját, aki közben, 1902 augusztusában hazaérkezett Budapestre, ahol nagy tisztelettel köszöntötték.¹²⁶ A Magyar Néprajzi Társaság „*páratlan népraj-*

¹¹⁵ Biró 1923: 10.

¹¹⁶ Biró 1923: 157.

¹¹⁷ 1899 nov 15. EA4712: 17. Ezzel azonos Biró 1900: 17.

¹¹⁸ Jankó 1900: 31.

¹¹⁹ Jankó 1900: 31.

¹²⁰ Jankó 1900: 31.

¹²¹ Jankó 1900: 31.

¹²² Semayer 1902a: 136.

¹²³ Bátty kalotaszegi írásos himzési rajzaival és Zichy Jenő gróf kínai anyagával együtt. Lásd Wosinszky 1900.

¹²⁴ NN 1902b; Semayer 1903.

¹²⁵ Biró 1987: 23.

¹²⁶ Tiszteletére a múzeumok és könyvtárak országos felügyelője, Fraknói Vilmos püspök adott fogadást, a Magyar Nemzeti Múzeum tanácstermében. Megjelent a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium államtitkára, jelen voltak a Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Múzeum osztályainak, valamint a Magyar Királyi Természettudományi Társulat és a Földrajzi Társaság képviselői.

Bíró Lajos új-guineai gyűjteménye
Ősi szobrocskák a Huon-öböl környékéről

14. kép. Részlet Semayer Vilibald cikkéből a kiállítás egy fotójával. (Új Idők, 1902)

zi gyűjtéseit méltányolandó¹²⁷ tiszteletbeli tagjává választotta.¹²⁸ A Magyar Nemzeti Múzeum Állattárának tiszteletbeli örvévé nevezték ki, egyetemi végzettség hiányában nem lehetett rendes múzeumi őr, bár Bodrogi szerint lehetett volna kivételt tenni.¹²⁹ Ennek hatására visszatért alaptudományához, a zoológiához, amit a néprajzi szakirodalom pótolhatatlan veszteségnek tart azóta is.¹³⁰ Egy Bírótól 1907-ből származó levél alapján arra következtethetünk, hogy katalogizálta és rendezte néprajzi gyűjtését, és a néprajzi jegyzeteket összeállította. Itt azt ígéri, hogy 1908-ra „a kéziratot” is el fog készülni.¹³¹ A levél arról igyekezett meggyőzni Szalay Imrét, hogy feladataival végzett, és készen áll egy második új-guineai útra. Az említett kéziratról többet nem tudunk meg, mert sem a Néprajzi sem a Természettudományi Múzeumban nincs olyan jelentősebb Bíró kézirat, amely néprajzi tárgyokról szól, és később keletkezett volna, mint a hazaküldött jegyzetek. Német forrásokból¹³² következtethetünk arra, hogy Bíró egy monográfia megírására készült, ami valószínűleg nem lett volna azonos a megjelent leveleit tartalmazó kötetekkel.¹³³ Bodrogi feltevését, miszerint a harmadik katalógus azért nem jelent meg, mert Bíró minden idejét természetrajzi gyűjtései rendezésének

¹²⁷ Bíró 1923: 26.

¹²⁸ Jankó nem sokkal Bíró megérkezése előtt hunyt el, így vele már nem tudott találkozni. Herman Ottó cikkben köszöntötte. Herman 1902.

¹²⁹ Bíró 1987: 27.

¹³⁰ Vargyas 2000: 559.

¹³¹ Természettudományi Múzeum Bíró-hagyaték 535/223.

¹³² Hagen 1899: 141.; Wichmann 1909-1912: 642.

¹³³ Bíró 1923. és 1932.

szentelte,¹³⁴ azzal árnyalnám, hogy talán az előző évek feszültségeinek is szerepet tulajdoníthatunk ebben.¹³⁵

A huon-öböl anyag későbbi feldolgozása a magyar Óceánia-kutatás legnagyobb alakjának, Bodrogi Tibornak a nevéhez fűződik, aki első cikkét is a huon-öbölí jabim dobokról írta,¹³⁶ visszahozva ezzel a Bíró-gyűjteményt a nemzetközi köztudatba. A téma végigkísérte munkásságát,¹³⁷ kandidátusi disszertációja ennek összegzése volt, és ez alapján jelent meg az *Art in North-East New Guinea* című angol nyelvű kötet is 1961-ben,¹³⁸ amely szintén komoly nemzetközi elismerést vívott ki.¹³⁹

Megvizsgáltuk tehát a két leírókatalógus kiadásának hátterét a felderíthető technikai és az emberi szempontokat figyelembe véve. Bár Bíró gyűjtési módszerére és annak fejlődésére nem volt lehetőség kitérni, kirajzolódott, hogy szakavatatlan néprajzsként saját döntései alapján küldött anyaga a vártnál nagyobb nemzetközi sikert aratott az első leírókatalógusban. Valamint az is, hogy a hitelesebb publikáláshoz elengedhetetlen lett volna a vele folytatott kommunikáció és szoros együttműködés. Hogy ez idő vagy akarat híján nem valósult meg, nem deríthető fel minden kétséget kizáróan, de a második katalógus kiadásánál is hasonlóképpen alakult a helyzet, amikor pedig a hazai szakemberek már egyértelműen elismerték Bíró eredményeit. A tervezett harmadik, legnagyobb anyagot felölelő katalógus a nagy lendület és nemzetközi elismertség vágya ellenére sem készült el, pedig a gyűjtő addigra már hazatért és a Nemzeti Múzeum alkalmazásában állt. Azt kell feltételeznünk, hogy az évekig akadozó kommunikáció okozta feszültségek és bizalomvesztés szerepet játszhatott ebben.

ÖSSZEGZÉS

A cikk célja a Bíró Lajoshoz köthető két leíró katalógus (1899, 1901) részletes vizsgálata, tekintettel szerkesztésük és kiadásuk körülményeire, hazai és nemzetközi visszhangjukra. A két kiadvány *A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Gyűjteményei* sorozat 1 és 3. köteteként jelent meg, a gyűjtő távollétében, az ő jegyzeteire alapozva, de vele nem egyeztetve, Jankó János és Semayer Vilibáld szerkesztésében, magyar és német nyelven. A kötetek osztatlan elismerésben részesültek, beemelték a magyar néprajztudományt a nemzetközi köztudatba, máig is hivatkozási alapul szolgálnak. A köteteket részletesen megvizsgálva azonban, kiderül, hogy hitelesebb lehetett volna, ha a szerkesztés közben együtt dolgoztak volna Bíróval, aki korát megelőző természet-

¹³⁴Bíró 1987: 23.

¹³⁵Bíró egy ideig tartott ismeretterjesztő előadásokat, és Európában természetrajzi gyűjtéseket végzett. Ezek érdekében, hogy ne kösse le magát, nem fogadta el a debreceni református kollégium természetrajz tanári állását. Mivel tiszteletbeli őri fizetése 17 év alatt nem változott, a Tanácsköztársaság ideje alatt kérelmezte rendes örré való kinevezését, majd annak bukása után újból tiszteletbeli őri lett. 1926-ban a szegedi Ferencz József Tudományegyetem díszdoktorává avatta.

¹³⁶Bodrogi 1949., lásd bővebben Vargyas 1998: 358.

¹³⁷Lásd részletesen Bodrogi 1949: 365.

¹³⁸Bodrogi 1949: 365.

¹³⁹lásd bővebben Bodrogi 1949: 365–366. és Vargyas 2000: 579.

tudományos precizitással adatolt és gyűjtött. A félreértéseket áttekintve, a szerkesztők véleményét elemelve arra a következtetésre juthatunk, hogy a nemzetközi versengés miatti versenyfutás eredményezhette a felületességet. Hogy a tervezett harmadik kötet, amit a közben hazatért gyűjtő írt volna meg, miért nem jelent meg, mindezen túl valószínűleg a folyamatos ki nem mondott feszültséggel is magyarázható.

Irodalom

ANTONI Judit

- 2025 Új-guineai csiszolt kőeszközök feldolgozása: projektvázlat. A Néprajzi Múzeum Fenichel- és Bíró-gyűjteménye. *Ethnographia* 136. 154–170

BARTELS, Max

- 1899 Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Gyűjteményei I., Ethnographischen Sammlung des Ungarische Nationalmuseums I. *Zeitschrift für Ethnologie* 1. 58.

BÁTKY Zsigmond

- 1902 A nemzetközi gyűjtemény. In Szalay Imre et al. *A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene*. 364–372. Budapest: Hornyánszky.

BALASSA Iván

- 1968 Jankó János és a Néprajzi Múzeum. *Néprajzi Értesítő* L. 17–33.

BERECZ Antal

- 1899 Német-Új-Guinea (Berlinhafeni) néprajzi gyűjtéseinek jegyzéke (Bíró Lajos). *Földrajzi Közlemények* XXXVII. 125–126.

BÍRÓ Anna

- 2006 „Nem céloim pusztán etnográfiai tárgyak gyűjtése”: Bíró Lajos új-guineai gyűjteménye. *Néprajzi Értesítő* 88. 79–97.
2011 „Két vadember” - egy sajátos kívülálló nézőpontja egy korai német gyarmaton. *Néprajzi Értesítő* 93. 17–30.

BÍRÓ Lajos

- 1896 Ethnologiai tárgyak Német-Új Guinea nyugati részéből, az Augusztus folyó torkolata, Bertrand-sziget és Berlinhafen környékéről, valamint a megjelent kötet korrektúrájához megjegyzések a helyszínről. NM EA 4713.
1897 Egyetmást az új-guineai benszülettek művészetéről. Kritikai megjegyzések Dr. K. Th. Preuss könyvéről. NM EA 4723.
1899 Pótlandók az Astrolabe-bayból. NM EA 4712.
1923 *Hét év Új-Guineában. Levelek két világrészről*. A hat világrész - utazások és felfedezések, Budapest: Világirodalmi Kiadó.
1932 *Újguineai utazásom emlékei*. Szerk.: Szabó-Patay József. Népszerű természettudományi könyvtár 13. Budapest: Királyi Magyar Természettudományi Társulat.
1987 *Hat év Új-Guineában*. Budapest: Gondolat. Bíró Lajos gyűjtései a Néprajzi Múzeumban online adatbázisában: <https://biro.neprajz.hu/magyar.start.php>. Magyar Természettudományi Múzeum Tudománytörténeti Gyűjtemény, Bíró-hagyaték 535-ös fond.

BODROGI Tibor

- 1949 Yabim drums in the Biró Collection. *Folia Ethnographica* 1/2-4. 205-222.
 1961 *Art in North-East New Guinea*. Budapest: Hungarian Academy of Sciences.

BOUCHAL, Leo

- 1902 Beschreibender Catalog der ethnographischen Sammlung Ludwig Biró's aus Deutsch-Neu-Guinea (Astrolabe-Bai). *Globus* LXXXII. 6. 98.

ERDŐDI Béla

- 1899 Elnöki jelentés 1898-ról. *Földrajzi közlemények* XXVIII. 67-77.
 1902 Elnöki jelentés. *Földrajzi közlemények* XXX. 104-144.

FEJŐS Zoltán

- 2000 Bátzy Zsigmond Kalotaszegen. Kutatók - életművek – tudománytörténet. *Ethnographia* 111. 177-212.

FINSCH, Otto

- 1899 *Ethnologische Erfahrungen und Belegstücke aus der Südsee (1888–1893) Syst. Übersicht d. Ergebn. seiner Reisen und schriftstellerischen Tätigkeit*. Berlin: Alfred von Hölder.

GYARMATI János

- 2014 Gyűjtemények a kirakatban. A Néprajzi Múzeum „egzotikus” gyűjteményeinek katalógusai. *Néprajzi Értesítő* 96. 43-54.

GYÖRGY Aladár

- 1899 Biró Lajos Német-Új-Guinea (Berlinhafeni) néprajzi gyűjtéseinek leíró jegyzéke. *Földrajzi Közlemények* XXVIII. 226-227.

HAGEN, Bernhard

- 1899 *Unter den Papua's. Beobachtungen und Studien über Land und Leute, Thier- und Pflanzenwelt in Kaiser-Wilhelmsland*. Wiesbaden: Kreidel.

HERMAN Ottó

- 1902 Biró Lajos. *A Hét* 1902-08-31. 13.évf., 35. szám, 551.

JANKÓ János (összeállította)

- 1899 *Biró Lajos német-új-guineai (berlinhafeni) néprajzi gyűjteményének leíró jegyzéke. Beschreibender Catalog der ethnographischen Sammlung Ludwig Biró's aus Deutsch-Neu-Guinea (Berlinhafen)*. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Gyűjteményei. V–X. Budapest: Hornyánszky.
 1900 Biró Lajos N.-Új-Guineai expedíciója. *Néprajzi Értesítő* 1-2. 31-32.
 1902 Társasági ülések / Választmányi ülés. *Földrajzi Közlemények*. XXX. 242.
 2002 *Kalauz a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának kiállításához 1898*. Budapest: Néprajzi Múzeum.

MEYER, Adolf Bernhard – PARKINSON, Richard

- 1901 *Papua Album I–II*. Dresda: Stengel.

NN

- 1899 Biró Lajosról. *Földrajzi Közlemények* XXVII. 127.
 1900 Az 1900. április 18-i felolvasó és választmányi ülésről. *Ethnographia* VI. 240.
 1902a Die Forschungen Ludwig Birós in Neu-Guinea. *Österreichs Illustrierte Zeitung* 51. September 21. 885.
 1902b A Magyar Földrajzi Társaság gyászja. Dr. Jankó János halála. *Földrajzi közlemények* XXX. 340.

- 1902c *Budapesti Napló* 1902. április 7. 113. 11.
 1902d *Magyar Nemzet* 1902. május 23. 21. évfolyam, 122. szám 19-20.
 2025 African, Asian, Oceanic and Pre-Columbian Art - Tribal Art Auction House Zemanek-Münster. 104 Auction Volume II.24.
- PREUSS, Karl Theodor
 1899a Beschreibender Catalog der ethnographischen Sammlung Ludwig Bíró's aus Deutsch-Neu-Guinea (Berlinhafen). *Zentralblatt für für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* 4. 226–227.
 1899b Ethnographisches aus Berlinhafen Kaiser-Wilhelmsland. *Globus* LXXVI. 8. 127–129.
- SEBESTYÉN Gyula
 1899 A Magyar Nemzeti Múzeum néprajzi gyűjteményei. *Ethnographia* X.1. 314–321.
- SEMAYER Vilibald (összeállította)
 1901 Bíró Lajos új-guineai (Astrolabe-öböl) néprajzi gyűjteményének leíró jegyzéke. Beschreibender Catalog der ethnographischen Sammlung Ludwig Bíró's aus Deutsch-Neu-Guinea (Astrolabe-Bai). A Magyar Nemzeti Múzeum néprajzi gyűjteményei, 3. Budapest: Hornyánszky.
 1902a Bíró Lajos Új-Guineai képei. *Új Idők* 8. 7. 131–141.
 1902b Bíró Lajos felolvasása Új-Guineáról (képekkel). *Vasárnapi Újság* 45. 737.
 1903 A M. N. Múzeum Néprajzi Osztályának gyarapodása az 1902. évi IV. (okt.–decz.) évnegyedében. *Néprajzi Értesítő* 4.4. 123–124.
- VARGYAS Gábor
 1986 *Data on the pictorial history of North-East Papua New Guinea*, (Occasional papers in anthropology, 1.) Budapest: Ethnographical Institute HAS.
 1998 Bodrogi Tibor, az Óceánia-kutató. *Ethnographia* 109:1. 353-378.
 2000 Óceánia-gyűjtemény. In: Fejős, Zoltán – Árva, Judit – Gyarmati János – Szűcs Alexandra (szerk.): *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei*. 553-593. Budapest: Néprajzi Múzeum.
 2017 Egymás tekintetében: Bíró Lajos magyar természetbúvár és az új-guineai német misszionáriusok – egymásról. *Ethnographia* 128. 92-99.
- WICHMANN, Arthur
 1909-1912 *Entdeckungsgeschichte von Neu-Guinea (bis 1828). I-II. Leiden: E.J. Brill*
- WOSINSZKY Mór
 1900a Néprajzi előadás a Bíró-gyűjteményről. *Néprajzi Értesítő* 3. 77–78.
 1900b A M. N. Múzeum Néprajzi Osztályából. *Néprajzi Értesítő* 1. 78.

Források

- Bíró Lajos gyűjtései a Néprajzi Múzeumban online adatbázisában: <https://biro.neprajz.hu/magyar.start.php>
- Magyar Természettudományi Múzeum Tudománytörténeti Gyűjtemény, Bíró-hagyaték 535-ös fond
- NMI 21/1897. Jelentés Bíró Lajos első küldeményének felbecsléséről, 1897. március 3.
- NMI 116/1899. Jelentés az év III. negyedéről, 1899. október 14.

- NMI 11/1900. Felterjesztés Bíró Lajos második gyűjteménye (Astrolabe öböl) becslési leltárának, 1900. január 27
- NMI 32/1900. Jelentés az osztály 1899-iki állapotáról, 1900. április 20

Biró Anna

Muzeológus, Néprajzi Múzeum, Budapest

E-mail: biro.anna@neprajz.hu

Anna Biró

Lists of Lajos Bíró's New Guinea objects and their background

The aim of the article is to examine the two descriptive catalogues (1899, 1901) associated with Lajos Bíró in detail, with regard to the circumstances of their editing and publication, and their domestic and international feedback. The two publications were published as Volumes 1 and 3 of the Ethnographic Collections of the Hungarian National Museum series, based on the collector's notes in his absence, but not in consultation with him, edited by János Jankó and Vilibáld Semayer in Hungarian and German. The volumes were highly appreciated unanimously and brought Hungarian ethnography into international consciousness and they serve as a reference to this day. However, examining its layers it comes to light that it might have been more credible if they had been edited in collaboration with Bíró, who, even in difficult circumstances (malaria, financial problems), collected and recorded data with a natural scientific precision that was ahead of his time. After reviewing the misunderstandings and analysing the editors' own respective opinions we come to the conclusion that racing against time, due to international competition, may have resulted in the sloppiness that led to the occurrence of faulty data in the volumes. The reason why the planned third volume, which was meant to be written by the homecoming collector, was not published can probably be explained by the continuing unresolved tension.

Mit tudhattak meg a rokonságról a kelet-afrikai népek körében az első európai utazók? Tudománytörténet és rokonságkutatás a maszaik példáján

Az európai behatolás és ezzel párhuzamosan a tudományos megismerés az összes lakott kontinens közül Afrikában, és annak is keleti és középső részén indult meg legkésőbb. Az 1860-as évekre már a távoli Ausztráliát is többé-kevésbé feltárták,¹ ám ekkoriban európai utazók még csak az első lépéseket tették meg Afrika belsejében. Bár az európaiak által leginkább lakható Dél-Afrika felől az orvos-misszionárius David Livingstone már az 1850-es években bejárta a mai Angola, Zimbabwe, Mozambik vidékeit és a Zambézi folyót végigkövetve nyugat-kelet irányban át is szelte a kontinenst, Afrika Egyenlítő környéki területének tudományos megismerése (elsősorban a Nílus forrásvidékének és futásának feltárása céljából) 1857 nyarán kezdődött, amikor Richard Burton és John Hanning Speke egy karavánutat követve a keleti partról elindult a földrész belsejébe. A következő év februárjában megpillantották a Tanganyika-tavat, sőt Speke a keskeny Mwanza-öbölben a Viktória-tavat is láthatta. Speke a következő útján (1860-63) James Augustus Grant társaságában a kelet-afrikai partvidéktől eljutott egészen Egyiptomig, és bár híres sürgönyében („*The Nile is settled*”) a Nílus futását tisztázottnak jelentette ki, a nagy folyam forrásvidékét valójában csak a 20. század elejére térképezték fel.²

A címben is említett Kelet-Afrika tudományos megismerése ugyan egy évtizeddel korábban, de sokkal kisebb léptékű utakkal kezdődött. Német misszionáriusok (Johann Ludwig Krapf, Johannes Rebmann és Johann Jakob Erhardt) ismertették meg először a nagyvilággal az itt élő népeket, s köztük Kelet-Afrikának abban a korban (sőt talán később is) leghíresebb (hogy ne mondjuk leghírhedtebb) népét, a maszaikat.³ E nilóta nyelvet beszélő (egyes forrásokban az ún. nilo-hamita csoportba tartozónak nevezett)⁴ pásztornép tagjai a 19. második felében Kelet-Afrika „celebjeinek” nevezhetők. Ekkor álltak hatalmuk tetőpontján, a Kelet-afrikai-fennsík nagy részét uralmuk alá hajtották, mélyen benyomultak dél felé a bantu népek közé, marharabló vállalkozásaikon (gyalogosan!) még a tengerparti Mombasáig, illetve a Viktória-tó keleti partjáig is eljutottak.

¹ Az 1860-as években észak-déli (illetve dél-észak) irányban már átszelték a kontinenst, az évtized végére pedig nyugat-kelet irányban is. Mózes 2006: 36–38.

² Borsos 1988: 14–18.

³ Bár a magyar kiejtés inkább a maszaj, maszáj hangalak szerinti írást preferálná (emellett érvel Fejes László is (<https://m.nyest.hu/hirek/a-maszaj-kerdes>, Letöltés 2025. 03.02.)), és a szó angol kiejtése is inkább a maszáj írásformára utalna (<https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/maasai>, Letöltés 2025. 03. 02.), amíg a magyar nyelvészet hivatalosan a maszai írásmódot írja elő (Fodor 2017 (2003): 242), néprajzi szövegben ezt célszerű alkalmazni.

⁴ A Nílus és a keleti partvidék közé eső terület nem bantu és nem kusita népeit sem nyelvi, sem antropológiai szempontból nem könnyű egyértelműen csoportokhoz kötni. A kutatók egy része ezeket a népeket nilótaként tartja számon, akik között vannak olyan csoportok, akiknek eredetileg szudáni nyelvében erős kusita hatás van. Murdock 1959: 328–331.; Fedders–Salvadori 1979: 45–47. Murdock a Huntingford (1953., 1968.) és Gulliver-Gulliver (1953.) által e csoportok összefoglaló

1. kép. Kelet-Afrika térképe a cikkben említett földrajzi nevekkal (Szerkesztette: Dömötör Gábor – Borsos Balázs).

Az európai behatolással párhuzamosan előbb véres testvérháborúk, majd marhapestis és tifuszjárvány következtében hatalmuk megrendült,⁵ de még a század végén is a leg-

nevéről használt nilo-hamita kifejezést “nyelvészeti szörnyszülöttnek” (linguistic monstrosity) tartja Murdock 1959: 328. Vö. még Murdock 1959: 328–331.; Fedders–Salvadori 1979: 45–95.; Köhler 1975: 260–262. A nilo-hamita elnevezés okaként az szolgál, hogy az ide tartozó népek nyelvében hamita pontosabban kusita Füssi-Nagy 1982: 22., antropológiai jellegzetességeikben pedig erős etiopid hatás mutatható ki Huntingford 1968: 9. Fleischhacker 1975: 114. von Eickstedt felosztását követve a maszaikat a déli etiopid formacsoporthoz tartozóként írja le.

⁵ Huntingford 1953: 15.

jelentősebb népcsoportnak számítottak. Hírük mindenütt megelőzte őket és az összes Kelet-Afrikában járt utazó, még az is, aki csak egy-két képviselőjükkel találkozott, kötelességének érezte, hogy írjon róluk. Sőt, az is írt róluk, aki csak a hírüket hallotta.

Az első lépéseket egy idegen földrészen általában a keresztény hit terjesztői tették meg. Nem volt ez másként Kelet-Afrikában sem. 1846-ban a partvidéken, egy Rabbai Mpia nevezetű nyika⁶ faluban a német Johann Ludwig Krapf (1810–1881) vezetésével protestáns misszió létesült.⁷ Krapf korábban már Etiópiában is dolgozott, ahol a térítésen kívül tudományos munkát is végzett: ismeretlen etiópiai kéziratokat tanulmányozott és a galla népek körében nyelvészeti kutatásokat folytatott.⁸ 1848 és 1855 között Krapf és missziós társa, Johannes Rebmann (1820–1876) több utat vezetett a földrész belsejébe. Így látta meg Rebmann 1848-ban első európaiként a Kilimandzsárót, majd egy évvel később Krapf (nagyon távolról) a Kenyát is megpillantotta.⁹ Útjai során szerzett tapasztalatai alapján Krapf a maszai-kvafi¹⁰ nép első leírója lett, a későbbi utazók gyakran rá alapozták beszámolójukat, pedig Krapf – a parti bantu törzseken kívül – csak az ugyancsak bantu nyelvet beszélő kambákkal érintkezett. Ám az afrikaiak gondos kikérdezése révén nemcsak alapos népleírást adott a maszaikról, de kvafi és (egy másik misszionárius, Erhardt segítségével) maszai szótárt is összeállított.¹¹ Krapf munkáját megkönnyítette nagyon jó nyelvkészsége: féltucat afrikai nyelvet tanult meg, és értékes nyelvészeti dolgozatokat is írt.¹² A német misszionáriusok nyomában

⁶ A nyika (bozótemberek) terminus ma már lenéző jellege miatt nem használatos, Kenya partközeli élő népeit midzsikenda néven foglalják össze. Rabbai Mpia (mai írásmóddal Rabai Mpya) környékén a rabai csoportjuk él. Baumann 1979: 12. Megjegyzés: mivel a Heinrich Baumann által szerkesztett mű második kötete XIV. Das Äquatoriale Ostafrika. című fejezete alapszövege ismeretlen szerző műve, melyet a nevesített szerzőtársak (G. Liesegang, S. Seitz és J. C. Winter) csak kiegészítettek (Baumann 1979: 1. 1. lábjegyzet), célszerűnek tűnt itt a szerkesztő nevével való hivatkozás.

⁷ Krapf 1860: 153.

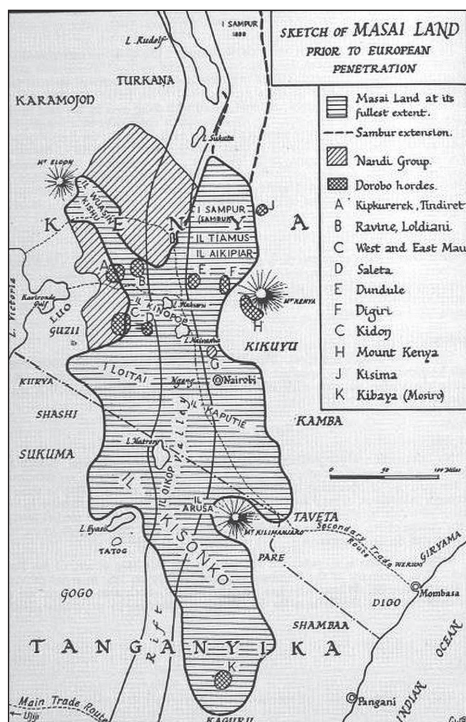
⁸ Krapf 1860: 34–43., 72–84.; Scurla 1973: 280.

⁹ Scurla 1973: 281–282. Noha Krapf 1851-ben még egyszer járt ugyanazon a helyen, a Kenyát a felhők miatt többé nem látta meg újra, de valamennyi kamba és kikuju, akivel találkozott, megerősítette a hegyóriás létét. Krapf 1860: 545.

¹⁰ A korai utazók a maszaikat két alapvető csoportra osztották: maszaira és kvafira. Az utóbbit egyes kutatók a földművelésre áttért maszaikkal azonosították (Johnston 1886: 397.), míg mások szerint e két csoport identitástudata mindig is erős volt és nyelvjárásuk is különbözik. Baumann 1894: 157. A mai kutatás a maszaikat hét altörzsre osztja, amelyek mindegyike pásztornép, de a hét altörzs egyes csoportjai állataikat és önállóságukat veszítve földművelésre kényszerültek. A kvafi (wa-kvafi) név nem jelent feltétlenül földművelőt. Ezt a kifejezést mind a szuahélik, mind az egyes környező bantu törzsek az egész maszai népre használták Huntingford 1953: 11–12. Murdock 1959: 331. a maszai csoportot három alapvető ágra arusa, maszai és szamburu bontja, és a maszain belül különíti el a kvafi népet.

¹¹ Krapf 1860: 298. Krapf szótára: *Vocabulary of the Enguluk Eliokob*, Tübingen 1854. Erhardt munkája: *Vocabulary of the Enguduk Iloigob*, Ludwigsburg 1857. Címük hasonlósága ellenére a két szótár tulajdonképpen két különböző maszai nyelvjárás szavait tartalmazza. Rebmann a maszai szótárba nem dolgozott be.

¹² Nyelvészeti munkájáért 1842-ben doktori fokozatot kapott. Scurla 1973: 280. Élete második felében, megromlott egészsége miatt hazatért Európába és itt több nyelvészeti könyvet is megjelentetett (*Vocabulary of Six East African Languages* (1860), *Dictionary of the Swahili Language* (1862)). Scurla 1973: 283–284. Nyika, kvafi, kamba, maszai és galla szótárt és bibliafordításokat (alkalmanként más szerzőkkel együtt) még afrikai tartózkodása alatt kiadott. Krapf 1860: 561–568.

2. kép. A maszai nép által lakott terület az európai behatolás előtt (Forrás: Huntingford 1953: 102.)

járt kutatók közül bevallottan Krapfot ismételi meg a Decken-expedíció krónikája,¹³ de két, kevésbé jelentős utazó, Clemens Denhardt¹⁴ és Charles New¹⁵ leírásainak alapját is a német misszionárius beszámolóí adják.

Az 1877-ben szintén Krapf nyomdokain a partvidékről a kamba nép által lakott területekig jutó Johann Maria Hildebrandt (1847–1881)¹⁶ volt az első utazó, aki részletes összehasonlító elemzést írt Kelet-Afrika egyenlítői vidéke, pontosabban a Kilimandzsáró és a Kenya közé eső terület népeiről. Elsősorban a kamba nép körében vizsgálódott, de az egyes témakörökben az itt tapasztaltakat összevetette más törzsek (köztük az általa összevonva tárgyalt maszai-kvafi nép) adataival, s máig helyesnek tartott következtetéseket is levont (pl. kijelentette, hogy a kikuju korcsoportrendszer alapjául a maszai-kvafi törzsek hasonló rendje tekinthető¹⁷).

Az 1880-as években megszorodtak a Kelet-Afrikába vezetett expedíciók. Megkezdődött az addig – veszedelmes hírű la-

¹³ Kersten 1869: 236.; Kersten 1871: 23. Carl Claus von der Decken hannoveri báró, 1860 és 65 között több expedíciót vezetett a Nyasza, a Tana-folyó, illetve a Kilimandzsáró környékére. Utolsó útja azonban tragikus véget ért, három európai társával és számos kísérőjével együtt egy szomáli támadásnak esett áldozatul. Decken 1866.; Kersten 1871: 336–337. és Kersten 1871: 402.

¹⁴ Denhardt 1881: 141. Clemens Denhardt (1852–1928) az 1870–80-as években járt testvérével Gustavval (1856–1917) a Tana-folyó mentén, gyarmatokat keresve Németország számára. Hassert 1943: 134, 154.; Flint 1963: 371. Beszámolójában a földrészt belsejébe igyekvők számára az akkori idők jól jellemző “bédekert” is összeállított, amely nem saját tapasztalatain, hanem a kereskedők és karavánkísérők elbeszélésein alapult. Néhány nép esetében a leggyakoribb kifejezésekből rövid szöveget is közölt, melyek közül a maszaiaké a legrészletesebb Denhardt 1881: 130–143.

¹⁵ Charles New (1841–1875) Krapf metodista missziójának munkatársa volt. Maszai leírásának érdekessége, hogy bár ő találkozott e nép képviselőivel (New 1971: 1–10.), mégis a német misszionárius munkájára alapoz, olyannyira, hogy még egyes kommentárjait is Krapf-tól veszi – például azt, hogy szerencse, hogy a maszai és kvafi ellenség, mert összefogva mindenkit képesek lennének legyőzni. Krapf 1860: 361.; New 1971: 470.

¹⁶ Theodor Hildebrandt festő és rovarkutató zoológus fiaként Hildebrandt alapvetően botanikai és zoológiai gyűjtéseiről lett ismert, számos afrikai faj első leírója volt. (<https://plants.jstor.org/stable/10.5555/al.ap.person.bm000056132>) Letöltés 2025.03.02.

¹⁷ Hildebrandt 1878: 399.; vö. Fedders-Salvadori 1979: 118., akik a kikujuknál kimutatható nilóta kulturális hatásokat egyrészt az ősi nilóta, kusita népek és a kikujuk elődei kapcsolatának, másrészt a 19. századi maszai-kikuju kapcsolatoknak, népkéveredésnek tulajdonítják.

kói miatt – áthatolhatatlannak tartott Maszaiföld bejárása is. Először 1882–83-ban, majd rövid zanzibári tartózkodás után 1885–86-ban a német orvos, Gustav Adolf Fischer (1848–1886) járt a maszaik országában, illetve Ugandában, a Viktória-tó környékén.¹⁸ Sajnos közvetlenül második útja után meghalt, ezért tapasztalatait csak részben tudta közkinccsá tenni. Első útjáról ugyanis szerencsére jelent meg közlemény, amely a száraz és tagolatlan útleírásba szöve a maszaikról is hosszabb beszámolót tartalmaz.¹⁹ Ennek érdeme, hogy a kézenfekvő külső leírások mellett főleg a maszaik életmódbeli sajátosságaira figyel (pl. a korcsoportrendszer,²⁰ a fiatal harcosok hadjáratai²¹). Érdekesség a 321 szót, 19 mondatot és a számneveket tartalmazó zsebszótár²² mellett a maszai ujjszámolás leírása is.²³

A maszaik leghíresebb korabeli leírója, Joseph Thomson (1858–1895) beszámolójának nagy előnye és értéke, hogy Fischerhez hasonlóan ő is bent járt Maszaiföld szívében, s ráadásul könyvet is tudott az útról írni. 1883–84-ben a német utazóval szinte egyidőben kelt át Maszaiföldön, hogy rövidebb utat keressen a tengerparttól Uganda felé.²⁴ Híres útbeszámolóját (*Through Masai Land*, 1885) az olvasók szenzációéhségét kielégíteni törekvő újságíró irodalmias modorában írta meg. Bár stílusa a mai olvasót óhatatlanul eltávolítja a szerzőtől, ám a maszaik első széles körben elterjedt bemutatása révén mégis ez a könyv lett a maszaikról alkotott ismeretek egyik alapműve.

Teleki és Höhnél útja előtt járt a Kilimandzsárónál Harry Hamilton Johnston (1858–1927), expedíciójának eredményeit azonban erős kritika érte, nemcsak néprajzi, hanem földrajzi szempontból is.²⁵ Néprajzi leírásai során hangsúlyozottan saját élményeit és véleményét veti papírra,²⁶ ám ezenközben – Thomsonhoz hasonlóan – igencsak elragadja szépírói fantáziája.²⁷ Könyve végén külön antropológiai fejezetet

¹⁸ Hassert 1943: 194.

¹⁹ Fischer 1885: 25–41.

²⁰ Fischer 1885: 27.

²¹ Fischer 1885: 34–36.

²² Fischer 1885: 101–110.

²³ Fischer 1885: 111–112.

²⁴ Westermann 1970a: 581. Thomsont azért bízták meg ezzel a feladattal, mert addigra már – fiatal kora ellenére – tapasztalt utazó volt. 1879–80-ban a Royal Geographical Society megbízásából a Nyasza (Malawi)- és a Tanganyika-tóhoz szervezett expedíciót Keith Johnston és ebben az ifjú skót geológus, Thomson is részt vett. Az expedícióvezető korai halála miatt 21 évesen ő vette át az irányítást, sikeresen be is fejezte az utat és beszámolót is írt róla. Thomson 1881.

²⁵ Höhnél 1890: 31.; Hans Meyer, a Kilimandzsáro első megmászója kritikáját ismerteti Hassert (1943: 163.).

²⁶ Höhnélnek Johnston néprajzi leírásait illető kritikája éppen erre vonatkozik: szerinte kevés joggal ecsetelheti tüzetesen Johnston a maszaikat, hiszen csak arushai kvafiakat látott. (“...am wenigsten Berechtigung, eine eingehende Schilderung dieses Volkes zu bieten, hatte entschieden H. H. Johnston, da er kaum einen wirklichen Masai, sondern nur Wakuafi von Aruscha a dschu zu sehen bekommen hat.”) Höhnél 1890: 31.

²⁷ A maszai harcos azon fejlődés eredménye, amely az Emberből gyönyörű állatot csinál (...) Ha el tudjuk képzelni Apollót hatalmas fülekkel, agyarszerű fogakkal, kiugró pofacsontokkal és gyapjas frizúrával, akkor kiválóan össze lehet hasonlítani ideális megjelenését egy élő maszaival. “The Masai warrior is the result of the development of Man into a beautiful animal... (...) If you could find Apollo represent with huge-cobed ears, fang-like teeth, high cheek bones and a wooly crop than you might aptly compare his ideal representation with the living Masai.” Johnston 1886: 408–409.

szánt a terület népeinek bemutatására: ám leírásai inkább ötletesek, mint szabatosak és rendszeresek. Az antropológiai részbe kevert nyelvészeti adatok mellett könyvében van egy külön nyelvészeti fejezet is, amely a legsokoldalúbb része munkájának.²⁸ Ebben több más kutató (Krapf, Erhardt) anyagával veti össze saját gyűjtését,²⁹ de teljes maszai nyelvtant így sem tudott összeállítani.

E két olvasmányos stílusú és az elsősorban az érdekességek számbavételére törekvő szerző útja után következett 1887–88-ban a Teleki-expedíció és annak krónikája Ludwig von Höhnél (1857–1942) tollából. Höhnél eredetileg németül készített útleírását magyarul és angolul is kiadták,³⁰ de a könyvekben a népismertetések csak kevésbé részletgazdagon és elsősorban az utazás körülményeinek érzékeltetésére szereznek. Ugyanis, ha egy szerző afrikai utazásának tudományos eredményeit könyvekben publikálja, akkor azt kockáztatja, hogy az olvasmányosság oltárán fel kell áldoznia a tudományos precizitást (lásd az előbb említett Thomson és Johnston esete). Azok az utazók, akik ezt el kívánták kerülni, két módszert választhattak a tudományos eredmények összefoglalására. 1. A könyvükben a kalandos utazás leírásától elkülönítve, gyakran külső szakértők részvételével mutatták be ezeket³¹ vagy 2. Egy külön, nagyobb lélegzetű publikációban foglalták össze a témát. Az utóbbira példa a Teleki-expedíció tudományos beszámolója Ludwig von Höhnél tollából (Höhnél 1890), amely a maszaikról ír a leghosszabban: összesen 5 oldalon 10 hasábon át, mintegy 25000 karakter terjedelemben. Az előbbire pedig a következő bekezdésben ismertett, kiváló képességű, fiatalon elhunyt Oscar Baumann (1864–1899) könyveit lehet felhozni példaként.

Baumann egy nyugat-afrikai³² és két, az Északkelet-Tanganyika területén levő Usambara-hegységben tett utazását követően utolsó nagy expedíciójában, amelyet a Nílus forrásvidékére vezetett, átkelt a Maszaiföld déli részén. Az első usambarai és a maszaiföldi útról szóló könyvében az események ismertetése mellett rendszeres áttekintést nyújtott a bejárt terület természetföldrajzáról (földtan, felszínrajz, vízrajz, éghajlat és növényzet), az ott élő népekről, valamint gazdasági életük kibontakozta-

²⁸ Johnston 1886: 446–500. Alapfelvetése azonban problematikus, két fő csoportot különböztet meg, bantut és maszait, holott az előzővel a nilóta a nagyjából azonos szintű nyelvészeti kategória, amelyet későbbi fejtegetésében használ is.

²⁹ Johnston 1886: 446–450.

³⁰ Höhnél 1892a, 1892b, 1894.

³¹ Plankensteiner 2002: 277.

³² Nyugat-Afrikában az Oskar Lenz vezette Osztrák Kongó-expedíció keretében járt, és bár magáról az útról a másik hárommal ellentétben nem adott ki könyvet, de egy „részkutatás” eredménye, a Fernando Póó szigete és az ott élő bube nép monográfiája elkészítésével a Lipcsei Egyetemen a híres antropogeográfus Friedrich Ratzel tanítványaként PhD fokozatot szerzett. A professzor nagyra értékelte a munkát, amelyet különlegesen nehéz terepi körülmények közt végzett Baumann, és elsősorban néprajzi megfigyelései kiválóságát dicsérte Köfler-Tockner 2003: 69–70. A doktori dolgozat publikált változata könyv formájában Baumann 1888. Tudomásom szerint ő az egyetlen 19. századi utazó, aki terepmunka alapján készített néprajzi-földrajzi PhD birtokában járt Kelet-Afrika korábban ismeretlen vidékein.

tásáról.³³ Tudományos alaposságához aligha férhet kétség, maszaiföldi útjáról szóló könyve csaknem kétharmad része az út eredményeinek feldolgozása.³⁴ Bő illusztrációs anyagának nagy része néprajzi jellegű, a saját útközben exponált fényképeit, valamint a vázlatai alapján készült rajzokat a hazahozott tárgyak képei egészítik ki.³⁵ A lefolyástalan területek (a Kelet-afrikai-magasföld) és a Nílus-vidék törzsei néprajzi leírását egyaránt meghatározott rendszer szerint készítette el.³⁶ Nagy összehasonlító anyag alapján megpróbálta a hamita és bantu népek vándorlását is nyomon követni.³⁷ Munkájának nagy előnye, hogy ismeretlen vagy kevésbé ismert népek néprajzi leírását nagy területek bejárásával és az ottani földrajzi viszonyok tisztásával is össze tudta kapcsolni. Noha a maszaik akkor már nem voltak ismeretlen népnek tekinthetők, Baumann róluk is alapos leírást közölt, saját meglátásai szerint két okból is. Egyrészt, mert a többi kutató (Krapf, Fischer, Thomson, Höhnelt) fénykorukban látta őket, Baumann pedig már „legmélyebb nyomorúságban”, másrészt, mert ő hónapokat töltött közöttük, s ritka kiváló tolmács is rendelkezésére állt, ezért sok mindenben ki tudja egészíteni a fenti utazók beszámolóit.³⁸

Kérdés, ezek a beszámolók mennyiben állják ki a későbbi kutatás által rögzített adatokkal való összehasonlítás próbáját. A maszaik történetét és kultúráját szélesebb vizsgálódási körbe illesztő összefoglaló munkák egyike az Ethnographic Survey of Africa könyvsorozat számára készített: The Southern Nilo-Hamites című könyv. Szerzője, G.W.B. Huntingford négy kivételével valamennyi fentebb felsorolt utazó művét beledolgozta, sőt az irodalomjegyzékben e tételekhez rövid megjegyzéseket is fűzött. E megjegyzésekben szinte monoton módon ismétlődik a „useful” (használható) kifeje-

³³ Földrajz (Baumann 1890: 149–158.); néprajz (159–177.); és külön fejezetben Usambara gazdasági életének kibontakozása (178–217.), illetve földrajz (Baumann 1894: 133–155.), néprajz (156–239.) és gazdaság (240–261.). Baumann 1891 nem útbeszámoló, hanem az Usambara-hegység és a szomszédos vidékek természetföldrajzi és néprajzi monográfiája, amely nem tematikus, hanem földrajzi rendben ismerteti a területet és népeit, ám itt is közölt egy, a gazdasági potenciállal foglalkozó fejezetet. Baumann 1891: 279–311.

³⁴ Baumann 1894: 133–377.

³⁵ Az alig 400 lapnyi kötet 27 egészoldalas képet és 140 rajzot tartalmaz. Mivel az illusztrációk jelentős része fénykép alapján készült, érdemes megjegyezni, hogy nagy valószínűséggel a fotók elkészítését egy magyar sportvadász, bizonyos von Inkey (Inkey László (1861–1952), Inkey Béla geológus akadémikus öccse) úr ajándéka tette lehetővé, aki az első útitervek szerint a Kilimandzsárról elkísérte volna Baumannt (Baumann 1894: 3). Azonban nagyjából kétharmad úton el kellett válniuk, mert Inkey úr megbetegedett, ám „elutazása előtt megtette azt jótéteményt, hogy rendelkezésemre bocsátotta fotografikus Kodak készülékét, amely ezentúl nekem jó szolgálatot tett.” (Vor seinem Abreise hatte er die Güte, mir seinem photographischen Kodak-Apparat zur Verfügung zu stellen der mir fernerhin gute Dienste erwies.) (Baumann 1894:15.) Ezt Baumann életrajzírója, Barbara Köfler is megerősíti, szerinte így jutott Baumann fényképezőgéphez. Köfler 1994: 152.

³⁶ Baumann 1894: 156–195., illetve 196–239. Ez a rendszer a következő témaköröket tartalmazza: lakóhely, történelem, fizikai antropológia, ékszerek, ruhák, fegyverek, eszközök, karakter, település, gazdaság, az élet fordulói, ételek, házasság, vallási szokások.

³⁷ Baumann 1894: 237–239.

³⁸ „(...) sowie durch einen selten vorzüglichen Dolmetsch in der Lage war, manches zu Ergänzung der Berichter obergenannter Reisenden zu erfahren.” Baumann 1894: 157.

zés.³⁹ A kortárs utazók azonban nem voltak mindenben elragadtatva az előtük arra jártak írásaitól. Bár Baumann megbecsüléssel ír az elődökről (Krapf, Fischer, Thomson, Höhnelt) az osztrák tengerésztiszt még publikált műveiben is erősen kritizálja Thomsont (és Johnston). Teleki pedig magánlevelezésben még kevésbé fogja vissza magát, és konkrétan hazugnak nevezi az angol geológust.⁴⁰ Thomsonról Höhnelt az útinapló magyar változatában így ír: „Thomson ugyan a maszaikat az elefántcsontkereskedők módjára írta le; erre azonban olyan események, amelyeket maga élt meg, föl nem jogosította; tőle csakis a másoktól eredő rémhíreket vagy pedig olyan aggodalmakat tudunk meg, a melyek egyedül a nagyon is felizgatott képzelemnek lehettek szüleményei...”⁴¹ A maszaikra vonatkozó máig tartó képzelgések ősforrásaként Andrew Fedders és Cynthia Salvadori is Thomsont nevezi meg, felsorolva több, a képzelet világába tartozó közhelyet (szabad szerelem, vérivás, „nemes vadember” stb.).⁴² Johnston leírásainak megbízhatatlanságára Höhnelt nemcsak azt hozza fel, hogy az arusai kváfiak alapján ír a maszaikról, hanem konkrétan nevetségesnek is nevezi némely állítását, például a maszaik közt élő kovács elkonono csoport alkatáról.⁴³

Mindezek alapján fölvethető, hogy ha az olyan jól észlelhető jellemzőket illetően, mint a külső megjelenés, ilyen markáns egyet nem értés mutatkozik a korabeli utazók között, vajon mennyire tudtak egybevágó megállapításokat tenni olyan, csak gondos kikérdezés után megtudható kulturális jelenségekről, mint a rokonsági viszonyok. Ez utóbbiak egyébként sem álltak az utazók vizsgálódásainak középpontjában, hiszen a téma kutatásához jóval több időt kellett volna a népek körében tölteniük és jóval rendszeresebb felméréseket kellett volna végrehajtaniuk. Ez pedig nem állt módjukban. A korábban felsoroltak közül csak Höhnelt és Baumann (illetve kevesebb népet illetően Hildebrandt) követett a népleírások során egy jó definiált struktúrát, a többieké sokkal esetlegesebbnek tekinthető. És a rokonsági viszonyok még a leggondosabban felépített

³⁹ Huntingford 1953: 140–146. Krapf 1854.: „Apart from its historical value the vocabulary is still useful.” Erhardt 1857.: „A useful vocabulary (bearing in mind its age and the way it was collected) with a short account on the people.” Krapf 1860.: „Was the first European to travel through any part of the Masai sphere of influence.” Fischer 1885.: „A few useful observations on the Masai, their material culture and country; mainly geographical.” Thomson 1885.: „His book has an historical value. Besides many details of great interest on the Masai he has a little to say about the Ndorobo (...) Indispensable in the study of the Masai.” Johnston 1886.: „A useful account of the Masai before the coming of the European administration.” Höhnelt 1894.: „Very useful for details of tribal distributions and other items of ethnographical interest” (Nota bene, Höhnelt 1890-t nem vonta be a bibliográfiájába). Baumann 1894.: „Useful in parts for early observations on the Masai.” Kersten, Denhardt, New és Hildebrandt a bibliográfiában nem szerepel.

⁴⁰ „Mind az mit Thomson a maszaikról ír, merő hazugság, a Maszai egy békességes, okos és tisztességes nép faj, 4-5 ember biztonsággal járhat...” Teleki levele Rudolf trónöröknek. Csibi 2022: 139.

⁴¹ Höhnelt 1892a/1: 186.

⁴² Fedders – Salvadori 1979: 79.

⁴³ „Die Elkonono als einen eignen Stamm aufzustellen und von ihnen als einer hässlichen Gesellschaft mit häufig „krummen Beinen” zu sprechen, wie es H. H. Johnston thut, ist einfach lächerlich.” (Höhnelt 1890: 31.) Johnston valóban ezt írta: „The Endorobo and Elkonono (...) were living near Masai encampments as a helot race of hunters and smiths. (...) They were an ugly lot, very different in appearance from the Masai, short in stature, black and with their legs often bowed and exhibiting a negro’s skin.” Johnston 1886: 402.

rendszerben (Höhnél) sem szerepelnek.⁴⁴ A maszaik ráadásul részben kivételek: az ő leírásukat Höhnél (ebben Thomsont követve) a maszaiknál oly jellemző korcsoportrendszer egyes korosztályai alapján végzi el, csak Baumann követi a maszaik leírása esetében is saját kidolgozott rendszerét.

A maszai rokonsági viszonyok tanulmányozásának nehézségeit jelzi, hogy az első utazók még abban sem értettek egyet, hogy az egyes gyűjtött elnevezések maszai klánokat, területeket, kerületeket vagy altörzseket jelentenek-e? Höhnél szerint társadalmi szempontból az ország több kerületből áll: ezek határait az ott lakók legelőt kereső vándorlásaik ellenére általában nem hagyják el.⁴⁵ Thomson és Baumann szerint az egyes kerületekben a legtöbb maszai klán (rokonságon alapuló nagyobb egység) képviselői megtalálhatók. Ennek ellenére az egyes kerületek nyelvjárása különböző, és a lakók összetartozás-tudatát jelzi az is, hogy az egyes kerületekben a pajzsok mintája eltérő.⁴⁶ Höhnél tagadja, hogy az északi és déli csoportok közt nyelvjárasi különbség lenne. Szerinte a kerületek (Bezirke) kisebb egységek, ő hét területről (Gebiet) és két alterületről ír, de ezek Thomson kerületeivel korrelálhatók. A területek neve Höhnelnél Doglán, Kapotéi, Kibaia, Kinangóp, Leikipia, Matumbato és Sigirari (mely két alterületre oszlik: Leitokitók és Njiri),⁴⁷ míg Thomson 10 kerületről ír, de csak hetet nevez meg: Dogilani, Guas Ngishu, Kapté, Lykipia, Matumbato, Njiri és Sigirari.⁴⁸ Johnston 10 klánt sorol fel, ezek azonban összevethetők a kerületekkel: Dogilani, En-guaso, En-gisu, Kaputei, Kinangop, Kisongo, Laitokitok, Matumbato, Sigirari és Sogonoi.⁴⁹ Thomson a szerinte 12 nagy és számtalan kisebb klán közül csak a négy „legarisztokratikusabb” nevét sorolja föl (Leteyo, Lyseré, Molilian, Ngajé).⁵⁰ Baumann a kerületeket nem nevezi meg, csak 8 klánt nevét írja le: ezek között Ngajé

⁴⁴ Höhnél 1890 a következő struktúrában készült, noha természetesen nem minden nép esetében tudott minden „rubrikát” kitölteni: lakóhely és annak földrajzi környezete; népességszám; viszony a szomszéd népekkel; törzsi karakter (bátrak, harciasok, békések, stb.); gazdaság: földművelés (termesztett növények és elkészítésük ételekké, dohányzás (rágás, szívás, tubakolás)); állattartás (tartott állatok, tartásmódjuk, felhasználásuk); kézműipar (ipar leírása, készített tárgyak); kereskedelem és piac (szomszéd törzsekkel és karavánokkal); teherhordás; település, házak; fizikai felépítés, ruházat, ékszer- és hajviselet, tetoválás; fegyverek; társadalmi berendezkedés (főnökök, varázslók (azaz politikai és szellemi vezetők) helyzete és feladatai); társadalmi szokások (köszöntés, tárgyalások, ének-tánc, viselkedés egymás között és idegenekkel); rabszolgaság; körülmetélés és a hozzá kapcsolódó rítusok és képzetek; vallási képzetek; házasság; halál-temetés. Baumann 1894 rendszerét a 33. jegyzet tartalmazza. Hildebrandt pedig az alábbi struktúrát követi: lakóhely és annak földrajzi környezete; a név és a nép eredete; fizikai antropológia; külső (tetoválás, borotválás, hajviselet, füllyukasztás stb.), ruházat; testfestés; ékszerek; fegyverek; eszközök; ugyanez a nőknél; település; házak; lakberendezés; raktározás; földművelés; étel-ital; állattartás; vadászat; húskételek; szokások; kereskedelem; barátság és szövetségkötés; vallási képzetek; ünnepek-táncok; hangszerek; népi játékok; életfordulókhoz tartozó szokások; körülmetélés; házasság; nemi kapcsolatok; halál-temetés. Látható, hogy Höhnél és Hildebrandt rendszere hasonló, még az egyes tételek sorrendjében is.

⁴⁵ Höhnél 1890: 26.

⁴⁶ Thomson 1887: 240.; Baumann 1894: 158.

⁴⁷ Höhnél 1890: 26.

⁴⁸ Thomson 1887: 240.

⁴⁹ Johnston 1887: 397.

⁵⁰ Thomson 1887: 240.

kivételével Thomson klánnevei is szerepelnek: Leisseri, Leitoyo, Lugumai, Mágese, Mageweria, Mamasita, Marumwai, Muleilyan, valamint az Elkonono kovácsok.⁵¹

A könnyebb áttekinthetőség érdekében az egyes szerzők által használt klán (kerület, terület, altörzs) elnevezések párhuzamba állítva az 1. és 2. táblázatban is olvashatók.⁵²

Thomson (1885: 240) klán	Thomson (1885: 240) kerület	Johnston (1886: 397) klán	Höhnél (1890: 26) terület	Baumann (1894: 158) klán	Huntingford (1953: 11) kerület=altörzs
Leteyo, Lyseré, Molilian, Ngajé				Leisseri, Leitoyo, Lugumai, Mágese, Mageweria, Mamasita, Marumwai, Muleilyan	
	Dogilani	Dogilani,	Doglán		Il-Lotai
	Kapté	Kaputei	Kapotéi		Il-Kaputei
			Kibaia		ndorobbo horda
		Kinangop	Kinangóp		Il-Kinopop
	Lykipia		Leikipia		Il-Aikipiak
	Matumbato	Matumbato	Matumbato		
	Sigirari	Sigirari	Sigirari		
	Njiri		Sigirari: Njiri		
		Laitokitok	Sigirari: Leitokitók		Il-Oikop
	Guas Ngishu	En-guaso, En-gisu			Il-Wuashin- Kishu
					Il-Tiamus
			burkenedzsi		I-Sampur, samburu
		Kisongo			
		Sogonoi			

1. táblázat. Maszai klánok vagy kerületek vagy területek vagy altörzsek a 19. század végi utazók, illetve a 20. század közepi kutatás szerint.

⁵¹ Baumann 1894: 158.

⁵² Huntingford (1953: 119–120) forrásként itt 3 szerző (Fosbrooke, Hollis és Merker) műveire támaszkodik: Hollis, A. C. (Sir Claud) 1905: *The Masai, their Language and Folklore*. Oxford: Clarendon Press. Hollis, A. C. (Sir Claud) 1943: The Masai. *Journal of the Royal Anthropological Society* XLII. 119–126. (ebben a könyve megjelenése óta történt változásokat írja le) Merker, M. 1904: *Die Masai: ethnographische Monographie eines ostafrikanischen Semitenvölkkes*, Berlin. Fosbrooke, H. A. 1948: *An administrative survey of the Masai social system*. *Tanganyika Notes and Records* 26. 1–50.

Ha a korabeli utazók által megadott kerület-neveket a 20. század közepén megállapított felosztással összevetjük, megállapítható, hogy az egyes kerületek tulajdonképpen az egyes altörzseknek felelnek meg: I-Sampur (sambur, Höhnelnél burkenedzsi (i-loo-ibor-keneji: “a fehér kecske népe”)), Il-Tiamus, Il-Aikiapiak (Höhnelnél Leikipia), Il-Wuashin-Kishu (Thomsonnál Guas Ngishu), Il-Kinopop (Höhnelnél Kinangóp), Il-Lotai (Höhnelnél Doglán), Il-Kaputei (Höhnelnél Kapotéi), Il-Oikop (Höhnelnél Leitokitók) és Il-Kisonko. A Höhnél által legdélibb maszai területként leírt Kibaia nevet a 20. század közepén egy ndorobo horda viselte.⁵³

Ki kell emelnünk, hogy a 20. század közepéig végzett gondos kutatások sem tudtak teljes rendet vágni a maszai klán-, terület-, altörzsnevek vadonában, aminek elsődleges oka, hogy ezeket illetően még a maszaik között is nagy a bizonytalanság...⁵⁴

A maszai rokonsági rendszerről részletes elemzések híján még a 20. század közepén is csak ellentmondásos adatok álltak rendelkezésre, ezért az erről Huntingford által alkotott összefoglalót ő maga is provizórikus elemzésnek nevezte. Ennek alapja Sir Claud Hollis munkája volt, amelyet azonban Huntingford helyi munkatársa, John Tombo Ole Mbaei több vonatkozásban cáfolt.⁵⁵ Huntingford három generációig fölmenően (dédszülők szintjéig) és 2 generációig lefele (unokák szintjéig) adta meg a terminusokat, de hozzátette: ezek a terminusok nincsenek igazán használatban, mert a maszaik egymást ún. marha-neveken (cattle-names) szólítják, a marha neve elé egy ’pa’ prefixum kerül, amely egyszerre jelenti az ajándékozót és az ajándékozott személyt. Példát is hoz: az apa fiának bikát ad. Apa (papa) és fiam (li-ayioni) helyett mindketten ezt mondják: ’pa-oinoni’ (aki a bikát adja, aki a bikát kapja).⁵⁶ Nemigen csodálkozhatunk azon, hogy ez a rendszer az első utazók figyelmét nem keltette fel.

Thomson (1885: 240) klánok	Baumann (1894: 158) klánok	Huntingford (1953: 119-120) klánok	Huntingford (1953: 119-120) alklánok
Lyseré	Leisseri	Il-Aiser	
	Lugumai	I-Lukumai	
Molilian	Muleilyan	Il-Molelian	
	Mamasita		Mamasita
	Mágesen	Il-Mokesen	
		Il-Tarosero	
		Il-Menana	

⁵³ Huntingford 1953: 11. és 102.

⁵⁴ Huntingford 1953: 119.

⁵⁵ „The Masai kinship system (...) has not yet been studied in detail, the following analysis is mainly based on Hollis’s account, the fullest that we have. Certain alterations and additions have been made after discussion with John Tombo ole Mbaei: but there are considerable discrepancies between him and Hollis, and this analysis must be regarded as purely provisional.” Amire utal: Hollis, A. C. 1910. A note on the Masai system of relationship and other matters connected therewith. *Journal of the Royal Anthropological Institute* XL. 473–482.

⁵⁶ Huntingford 1953: 113.

Thomson (1885: 240) klánok	Baumann (1894: 158) klánok	Huntingford (1953: 119-120) klánok	Huntingford (1953: 119-120) alklánok
Leteyo	Leitoyo		Il-Aitayok
	Mageweria		Makuperia
	Marumwai	Il-Marumac	
Ngajé			

2. táblázat. Maszai klánok és alklánok Thomson, Baumann és a 20. század közepi kutatás szerint.

Hozzá kell tenni, hogy bár Thomson, Höhnél és mások is a mindennapokban markánsan megjelenő és megfigyelhető korcsoportrendszer leírására alapozták a maszaiak ismeretetését, az általuk adott beszámolót ebben a vonatkozásban sem lehet maradéktalanul pontosnak tekinteni. A korcsoportrendszer lényege, hogy minden maszai születésekor bekerül egy korcsoportba, amelybe az egymás utáni 7-8 év alatt születettek tartoznak. Az egy korcsoportot alkotók egyszerre lépnek különböző beavatási szertartások nyomán az egyes korosztályokba (gyermek, fiatal fiú, fiatal harcos, idős harcos, fiatal öreg, idős öreg). Általában minden korosztályt 2 korcsoport alkot, kivéve az idős öregeket, hiszen az csak a halállal zárul le.⁵⁷ A korai utazók azonban a korosztályt (age-group, age-division, generation) és a korcsoportot (age-set) általában nem különböztették meg. Például Huntingford szerint a Krapf által megadott korosztályterminusok közül csak három jelent valóban korosztályt (mai leírásban en-kerai (gyermek), il-aiyok (fiatal fiú), il-murran (harcos)), a többi (amelyet Krapf házas harcosnak, idős harcosnak, és öreg embernek fordít), nem külön korosztályokat jelentenek, hanem különböző korcsoportokat.⁵⁸

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az első utazók a maszai rokonsági rendszerről és az ehhez kapcsolható korcsoportrendszerről igen kevés ismeretet szerezhetek, de ez inkább a jelenségegyüttesek bizonytalan és nehezen felderíthető voltára utal, hiszen 50 évnyi gyarmati uralom után és kiépített adminisztráció mellett még a 20. század közepére sem tudta a néprajzi kutatás ezeket teljes mértékben tisztázni.⁵⁹ Kérdésként felmerülhet, ennek nem az-e az oka, hogy maguk a rokonsági, politikai rendszerek és az azokat leíró terminusok is változtak az idővel. Az utazók „pillanatfelvételei” és a gyarmati adminisztrációban tevékenykedő antropológusok akár hosszabb terepmunkái is elsősorban a bizonytalan és nem mindig egyértelműen értelmezhető szájhagyomány feltárásával kísérlelheték meg a diakrón vizsgálatokat, és a rendszerek és terminusok változásai sokkal kevésbé követhetők nyomon mint pl. az építkezés vagy a tárgyi kultúra esetében, amely kulturális aspektusok a legtöbb utazó esetében a népleírások nagyobbik részét adták.

⁵⁷ Huntingford 1953: 116–119.

⁵⁸ Krapf 1854: 14, 15, illetve Krapf 1860: 295. Huntingford az 1854-ben megjelent szótárban közölt terminusokra utal (Huntingford 1953: 112.), amelyek azonban nem betű szerint ismétlődnek Krapf 1860-ban megjelent összefoglaló könyvében.

⁵⁹ Bár Huntingford annotációja (1953: 141.) szerint pl. Fosbrooke idézett 1948-as tanulmánya, az addig készült legjobb beszámoló a maszaiak politikai szervezetéről és korcsoportrendszeréről, meg kell állapítania „The actual working of the Masai system is still not absolutely clear.” Huntingford 1953: 117.

Irodalom

BAUMANN, Herman (Hrsg.)

1975–1979 *Die Völker Afrikas und ihre traditionellen Kulturen* I-II. Wiesbaden: Steiner.

BAUMANN, Dr. Oscar

1888 *Eine afrikanische Tropeninsel. Fernando Poó und die Bube. Dargestellt auf Grund einer Reise im Auftrage der k. k. Geographischen Gesellschaft in Wien.* Wien–Olmütz: Eduard Hölzel.1890 *In Deutsch-Ostafrika, während des Aufstandes. Reise der Dr. Hans Meyer'schen Expedition in Usambara.* Wien–Olmütz: Eduard Hölzel.1891 *Usambara und seine Nachbargebiete. Allgemeine Darstellung des nördlichen Deutsch-Ostafrika und seiner Bewohner, auf Grund einer im Auftrage der Deutsch-Ostafrikanischen Gesellschaft im Jahre 1890 ausgeführten Reise.* Berlin: Dietrich Reimer.1894 *Durch Masailand zur Nilquelle. Reisen und Forschungen der Masai Expeditionen des deutschen Antisklaverei-Komitee in den Jahren 1891-1893.* Berlin: Dietrich Reimer.

BORSOS Balázs

1998 *Szafari a pále, pále. A gróf Teleki Samu vezette expedíció (1887-1888) szerepe és jelentősége Kelet-Afrika néprajzi feltárásában.* /Magyar Etnológia 3./ Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.

CSIBI László

2022 *Gróf Teleki Samu, 1845–1916. Élete és afrikai expedíciója az írásos és képi források tükrében.* /Emberek és kontextusok 21./ Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület.

DECKEN, Carl Claus von der

1866 *Untergang der -'schen Expedition, September 1865. Petermann's Geographischen Mittheilungen* XII. 66–77.

DENHARDT, Clemens

1881 *Erkundigungen im äquatorialen Ostafrika. Petermann's Geographische Mittheilungen* XXVII. 11–19., 130–143.

FEDDERS, Andrew — SALVADORI, Cynthia

1979 *Peoples and Cultures of Kenya.* Nairobi–London: Transafrica-Rex Collings.

FISCHER, Dr. Gustav Adolf

1885 *Das Masai-Land (Ost-Äquatorial-Afrika). Bericht über die im Auftrage der Geographischen Gesellschaft im Hamburg ausgeführte Reise von Pangani bis zum Naivascha-See.* Hamburg: Separat-Abdruck aus den Mittheilungen der Geographischen Gesellschaft in Hamburg 1882–83.

FLEISCHHACKER, H.

1975 *Die Anthropologie der Bewohner Afrikas.* In Herman Baumann (Hrsg): *Die Völker Afrikas und ihre traditionellen Kulturen* I. 41–134. Wiesbaden: Steiner.

FLINT, John

1963 *The Wider Background to Partition and Colonial Occupation.* In Roland Oliver–Gervase Mathew (eds.): *History of East Africa* I. 352–390. Oxford: Calderon Press.

FODOR István

2017 (2003) *A világ nyelvei és nyelvcsaládjai.* Budapest: Tinta.

FÜSSI NAGY Géza

- 1982 *Bevezetés az afrikanisztikába. Nyelvi problémák a harmadik világban.* Budapest: Tankönykiadó.

GULLIVER, Pamela — GULLIVER, P. H.

- 1953 *The Central Nilo-Hamites. Ethnographic Survey of Afrika, East Central Africa.* Part VII. London: International African Institute.

HASSERT, Kurt

- 1943 *Die Erforschung Afrikas.* Leipzig: Wilhelm Goldmann. (Első kiadás: 1941.)

HILDEBRANDT, J. M.

- 1878 Ethnographischen Notizen über Wakamba und ihre Nachbarn. *Zeitschrift für Ethnologie* X. 347–406.

HÖHNEL, Ludwig Ritter von

- 1890 Ostäquatorial Afrika zwischen Pangani und den neuentdeckten Rudolf See. Ergebnisse der Graf S(amuel) Telekischen Expedition 1887–(18)88. *Petermann's Geographische Mittheilungen, Ergänzungsheft* 21. 99.

- 1892a *A Rudolf és Stefánia tavakhoz. (Teleki Sámuel gróf felfedező útja Kelet-Afrika egyenlítői vidékein 1887–1888-ban)* I-II. Budapest: Ráth Mór.

- 1892b *Zum Rudolph-See und Stephanie-See. Die Forschungsreise des Grafen Samuel Teleki in Ost-Aequatorial Afrika 1887–1888.* Wien: Alfred Hölder.

- 1894 *Discovery of Lakes Rudolf und Stefanie. A Narrative of Count Samuel Teleki's Exploring and Hunting Expedition in Eastern Equatorial Africa in 1887 & 1888* I-II. London – New York: Longmans Green.

HUNTINGFORD, G. W. B.

- 1953 *The Southern Nilo-Hamites. Ethnographic Survey of Africa. East Central Africa.* Part VIII. London: International African Institute.

- 1968 *The Northern Nilo-Hamites, Ethnographic Survey of Africa. East Central Africa.* Part VI. London: International African Institute. (Első kiadás: 1953.)

JOHNSTON, Harry Hamilton

- 1886 *The Kilimanjaro Expedition. A Record of Scientific Exploration in Eastern Equatorial Africa, and a General Description of the Natural History, Language and Commerce of the Kilima Njaro Distric.* London: Kegan Paul, Trench & Co.

KERSTEN, Otto

- 1869 *Baron Carl Claus von der Decken's Reisen in Ostafrika in den Jahren 1859–1861.* Leipzig-Heidelberg: C. F. Winter

- 1871 *Baron Carl Claus von der Decken's Reisen in Ostafrika in den Jahren 1862–1865.* Leipzig-Heidelberg: C. F. Winter.

KÖFLER, Barbara

- 1994 Anmerkungen zu Oscar Baumanns ersten Photographien. *Archiv für Völkerkunde* 48. 151–160.

KÖFLER-TOCKNER, Barbara

- 2003 *“Denn die Tropenwelt is eine Circe...” Der wiener Geograph Dr. Oscar Baumann (1864–1899).* Wien: doktori értekezés kézírata.

KÖHLER, Oswin

- 1975 Geschichte und Probleme der Gliederung der Sprachen Afrikas. In Herman Baumann (Hrsg.): Die Völker Afrikas und ihre traditionellen Kulturen I. 135–373. Wiesbaden: Steiner.

KRAPF, Johann Ludwig

- 1860 *Travels, Researches and Missionary Labours during an Eighteen Years' Residence in Eastern Africa*. London: Trübner & Co.

MÓZES Mihály

- 2006 *Ausztrália története*. /Pandora könyvek 3./ Eger: Líceum Kiadó.

MURDOCK, George Peter

- 1959 *Africa. Its People and Their Culture History*. New York–Toronto–London: McGraw-Hill.

NEW, Charles

- 1971 *Life, Wanderings and Labours in Eastern Africa. With the Account of the First Successful Ascent of the Equatorial Snow Mountain, Kilima Njaro and Remarks upon East African Slavery*. London: Frank Cass & Co. (Első kiadás: 1873.)

PLANKENSTEINER, Barbara

- 2002 Endstation Museum. Österreichische Afrikareisende sammeln Ethnographica. In Walter Sauer (Hg.): *K.u.k. kolonial. Habsburgermonarchie und europäische Herrschaft in Afrika*. 257–288. Wien–Köln–Weimar: Böhlau.

SCURLA, Herbert

- 1973 *Zwischen Kap und Kilimandscharo. Reisen Deutscher Forscher des 19. Jahrhunderts durch Süd-Ostafrika* (Lichtenstein, H., Mauch, K., Meyer, H., Krapf, J. L.). Berlin: Verlag der Nation.

THOMSON, Joseph

- 1881 *To the Central African Lakes and Back – the East Central African Expedition 1878–80*. London: Sampson, Low, Marston, Searle & Rivington.
- 1887 *Through Masai Land. A Journey of Exploration Among the Snowclad Volcanic Mountains and Strange Tribes of Eastern Equatorial Africa. Being the Narrative of the Royal Geographical Society's Expedition, to Mount Kenia and Lake Victoria Nyanza, 1883–1884*. London: Sampson Low, Marston, Searle & Rivington. (Első kiadás: 1885.)

WESTERMANN LEXIKON DER GEOGRAPHIE

- 1970 Thomson, Joseph. In *Westermann Lexikon der Geographie* IV. Braunschweig: Westermann. 581.

Borsos Balázs

MTA doktora, MTA levelező tagja, kutatóprofesszor, igazgatóhelyettes

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet, Budapest

E-mail: borsos.balazs@abtk.hu

Balázs Borsos

What did the first European travelers learn about kinship among East African peoples?

History of science and kinship research using the example of the Masai

Tibor Bodrogi's main research topics included the history of ethnological research and kinship. In tribute to his body of work, this article analyzes the travelogues and scientific reports of several key travelers who significantly contributed to the ethnographic study of East Africa in the second half of the 19th century. These travelers include Johann Krapf, Johann Maria Hildebrandt, Gustav Adolf Fischer, Harry Hamilton Johnston, Joseph Thomson, Ludwig von Höhnelt, and Oscar Baumann. The analysis focuses on the reliability, quantity, and quality of the data they provided about the Maasai people,

Although the Maasai were widely known and overrepresented in anthropological scholarship, particularly in relation to kinship and age-group relationships, there were no meticulous descriptions on their kinship system and territorial groups. This article continually compares the descriptions made by 19th-century travelers with data compiled in later, comprehensive studies.

The author concludes that the early travelers had only a limited understanding of the interconnected kinship and age-group systems of the Maasai due to their complexity and fluidity. Even after 50 years of colonial rule and an established administration, ethnographic research still struggled to fully comprehend these systems well into the mid-20th century.

KÖNYVISMERTETÉSEK

Mátyás Lara–Csák Szilárd (szerk.): Tokaj-hegyvidék kőbányászata. Kulturális örökségünk nyomában. Coffein Média Kft. Tarcfal, é. n. 159 p.

Viga Gyula

Aligha kétséges, hogy Tokaj-Hegyalja a Kárpát-medence legjobban kutatott tájai közé tartozik, és mára jószerével áttekinthetetlenül gazdag irodalom tanúsítja a térség iránt évszázadok óta kiapadhatatlan érdeklődést. Az más kérdés azonban, hogy ennek a figyelemnek döntő része a szőlőtermesztés és bortermelés múltjára és mindenkori állapotára irányult, és a történeti, művelődéstörténeti, néprajzi és egyéb kutatások is elsősorban a borászat bonyolultan összetett problematikájához kapcsolódtak. A tudományos diszkusszió mindenkori eredményei azonban csak szűk körben váltak ismertté, ezzel is magyarázható például, hogy a történeti táj településeinek tájhasználatát, mezőgazdálkodását ma is sokan szőlő-bor monokultúrának gondolják. Kétségtelen, hogy a relatíve kis területen művelt, legnagyobb munkaráfordítást igénylő szőlő és bor (jó esetben) a legnagyobb gazdasági hasznot biztosította, azonban a hegyaljai mezővárosok és falvak lakosságának megélhetésében mellette a szántóföldi gazdálkodás, a legeltető jószágtartás, az erdő és a folyók vize is meghatározó tényező volt. A mezővárosok differenciált társadalmában jelentős volt a kézművesek szerepe, akik – gyakran maguk is rendelkeztek szőlőbirtokkal – javaikat a térség szinte folyamatos piacain, vásárain tudták értékesíteni. A 18-19. században nagy a munkaerőkoncentrációt igénylő szőlőmunka és a bor értékesítése idegenajkú csoportokat – *görögnek* mondott ortodox balkániak, ruszinok, németek, zsidók – vonzott erre a vidékre, hasonlóan jelentős volt a bebirtokló *extraneus* népesség szerepe, jelentősége. Ha a mai turista végig sétál a térség névadója, Tokaj szűk belvárosában, négy (egykori) vallásfelekezet templomát láthatja, amelyek önmagukban is reprezentálják a történeti táj összetett etnikai-kulturális folyamatait. Különösen a 18. századtól érte sokféle hatás Tokaj-Hegyalja társadalmát, műveltségét, de hasonlóan kitett volt maga a szőlőművelés és a borkultúra is. Mind ezekért tartom fontosnak az olyan munkákat, amelyek hozzájárulnak a Tokaj-Hegyaljáról kialakult kép árnyalásához. Ezek közé tartozik a Tokaj-hegyvidék kőbányászatáról most megjelent kötet is, amelyik vállaltan a nagyközönség számára mutat fel olyan problematikát, amelyet elsősorban a téma szakemberei számára ismert.

A könyv alapja az Európai Unió kulturális alapjából finanszírozott, több ország együttműködésével megvalósult kutatási program (*Historic Quarries*) volt, amelyik jelen munka tartalmi gerincét is képezi. Célkitűzése: „*A kőbányák kulturális örökségünk meghatározó részét képezik. Maguk a bányák, és a kőszerszámok valamint építőkövek készítése mögött rejlő szakmaiság az európai művészet és épített örökség kiindulópontjának tekinthetők*”. A bányák leltárba vételét és azok rövid bemutatását hazánkban a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársai koordinálták, a könyv szöveg anyagának szerzője pedig *Cseh Zoltán, Dankó József, Izsó István és Kertész Botond* volt. A kötet függelékében közreadott bányalajstrom Tokaj-Hegyalja területéről – korábban művelt *Erdőbénye, Erdőhorváti, Sárospatak és Sátoraljaújhely* mellett – 24 kőbánya adatait tartalmazza, s jelzi, hogy történeti táj 27 települése közül 14 rendelkezik kőfejtővel. (A 20. század elején a történeti Magyarország területén 2515 működő kőbánya volt. *Schafarzik Ferenc: A magyar korona országai területén létező kőbányák részletes ismertetése. Magyar Kir. Földtani Intézet. Budapest, 1904.*)

A kötet arra hívja fel a figyelmet, hogy a 2004-ben a Világörökség listájára felkerült térségben a kőbányászat és a kőmunka történeti jelentősége a szőlőműveléshez és a borkultúrához fogható. Amint a címe is jelzi, a kőbányászatot és a különféle kőanyagok hasznosítását a kulturális örökség ré-

szeként, a földrajzi környezet és a kultúrában élő embercsoportok szimbiózisában értelmezi. A tagolt geológiai felépítésű, ásványi nyersanyagokban gazdag Tokaj-Hegyalja természeti javait a különböző történeti korszakokban eltérő módon hasznosította az ember, és történeti folyamatként írható le az ásványi nyersanyagok bányászatának célja, technikája és annak szerszámai valamint hasznosításuk módja is. A Tokaj-hegyvidék körül határolását valamint geológiáját szemléletes térképekkel és informatív idővonallal is ábrázoló, közérthető fejezetek összességében mutatnak rá a különböző történeti érák bányászatának nyersanyagaina és az egyes korszakok fő gazdasági törekvéseire is. A térségben az őskor óta jelen volt a bányászati tevékenység (Kr. e. 10.000-2.000), amely kezdetben a kézi-szerszámok majd dekoratív fényűzési cikkek anyagát adó *obszidián*, valamint az erősen kovásodott kőzetek és a festékföldök kinyerését célozta. A középkor folyamán – a meghatározó *nemesfém-bányászat* mellett – az *andezit* (várépítéset), a *kvarcit* (malomkö) és a *riolitufa* (építőkö) fejtése és feldolgozása volt a legjelentősebb tevékenység. Később az *agyag- és nemesagvag bányászat*, az arra épülő *kerámia- és porcelángyártás*, a perlit, a kaolinos, bentonitos, zeolitos *riolitufa bányászat*, *kőbányászat* került előtérbe.

Gazdag anyagot vonultat fel a kötet a kőbányászat technikájának történetéről, a bányaművelés rendszereiről és a kőbányások munkájáról, mindennapi életéről. A Zemplén megyei várak és kastélyok, világi és egyházi építéset igényeit kielégítő kőbányászat Tokaj-Hegyalja mezővárosaiban a paraszt-polgárság karakteres, sajátos településképpbe illeszkedő lakóházainak építőanyagigényével társult. Sárospatakon a Megyer-hegy kőbányájából évszázadokon át évi 350-400 db, kézi erővel kifejtett és megmunkált malomkővet szállítottak el az ország különböző vidékeire. Hasonlóan a kőbányászás korai technikája jelenik meg a térség jellegadó gazdasági tevékenysége, a borászat vulkáni tufába vájt lyukpincéinek világában. Jellegadó volt a kőhasító *ritzerek* tevékenysége, akiknek – a bazalt, dácit és andezit volt alkalmas a kockakövek hasítására – a kövesutak építése emelte meg a szakmai ázsioját a 19. század végétől.

A kötet egészen végig vonul a gondolat, hogy a természeti erőforrásokat változó társadalmi igények hasznosítják, s annak történeti folyamatában jelentősen megváltozik az egyes ásványok és kőzetek szerepe, jelentősége is. Mindez összefüggött a társadalom szerkezetével és gazdasági tevékenységével, mivel a kőmunka az újkor évszázadaitól komplementer módon kapcsolódott a mezőgazdasági munkák, főleg a szőlőművelés munkaigényének éves rendjével. A 19. század derekától más vidékekről is jelentős munkaerőt akumulált a hegyaljai kőbányászat, ugyanakkor ebből a térségből is számosan vállaltak munkát távolabbi tájakon. (Idős bodrogkeresztúri adatközlőm szerint a férfi lakosság fele kőművesként kereste a kenyerét más vidékeken még a két háború között is.) Amint Európa más országaiban, a kőbányák között idegenajkú bányászok és csoportok (olasz, görög, német) is vándoroltak, közvetítve a kőmunka innovációit is. A modern bányaművelés alapvetően átirta az emberi tevékenység korábbi szerepét: alapvetően lecsökkent a kézimunka szerepe, ami jelentősen befolyásolta a lokális társadalom szerkezetét is.

A könyv mind tudományos megfigyelések, mind az ott élők személye vallomásai alapján, meggyőzően igazolja, hogy Tokaj-Hegyalja szőlő- és borkultúrája „egy töről fakad” a térség kőmunkájával. A táj és a talaj adottságai mellett, ennek kapcsán érdemes utalni arra is, hogy a szőlőültetvények arculatát évszázadokon át formálták a felszínre kerülő kődarabok kiszedésével, amelyek aztán a különböző teraszok, garádok, vízlevezető árkok és vízgyűjtő medencék alapanyagát jelentették. De erősíti ezt a gondolatot a könyv nemzetközi kitekintése is: a Világörökség európai borvidékein (Olaszország, Portugália, Ausztria, Franciaország, Németország, Svájc) éppen úgy együtt él a bányászat és a borászat, mint Tokaj-Hegyalján.

Nincs itt lehetőségem a kötet részletező ismertetésére – a munka szerkezete, a sokféle szakterületet érintő, egymást átfedő információk sem teszik azt lehetővé –, de összességében úgy vélem, hogy az igényes, gazdagon illusztrált könyv egyaránt igényt tarthat a történeti borvidék jellegadó szőlő- és borkultúrája iránt érdeklődő, valamint a kézműves tevékenység históriájában bújárkodó szakemberek és az érdeklődő olvasók figyelmére is.

Magyar Zoltán: Történetmondás és ökológiai tudás. Egy mesélő ember Farkasokpatakán. Magyar Népköltészet Tára XX. Balassi Kiadó. Budapest, 2022. 424 p.

Szalai Fatima Eszter

A gyimesi csángók epikus hagyományvilága az 1970-es évektől került a néprajzi érdeklődés középpontjába, és bár a felfedezés viszonylag kései, e terület a hagyományos paraszti életmód viszonylag nagymértékű fennmaradásának következtében napjainkig folyamatosan gyűjtendő és feldolgozandó ismeretanyagot biztosít a néprajzkutatás számára. A Gyimesekben, bár már csak elvétve, de manapság is találhatunk egy-egy kiemelkedő folklórrepertoárral bíró adatközlőt. A gyimesi prózaepika kutatásának eredményeként több monografikus igényű gyűjtemény is létrejött, melyeknek számottevő része e könyv szerzője, Magyar Zoltán gyűjtési, kutatói munkásságának eredménye.

A gyimesi folklór kutatása a tudományos népzene kutatás keretein belül indult meg, a 20. század első éveiben Vikár Béla, majd az 1910-es években Lajtha László készített fonográffelvételeket és helyszíni lejegyzéseket, s a gyimesi népzene gyűjtés napjainkig folyik. Az első gyimesi monográfia (*Két csiki hangszer: Mozsika és gardon.*) 1943-ban jelent meg Dincsér Oszkár népzene kutató munkájának eredményeként, emellett az 1950-es évektől a gyimesi csángók táncéletének illetve vokális dallamanyagának kiemelkedő kutatói és közreadói többek között Kallós Zoltán és Martin György voltak. A gyimesvölgyi epikus hagyományok részletes kutatása az 1970-es években kezdődött, elsősorént a szakrális folklórszövegek kiadásai jelentek meg, többek közt Bosnyák Sándor, Salamon Anikó, Tánczos Vilmos és Takács György kutatásainak eredményeként, és két gyimesi tanárember Tankó Gyula és Antal Mária kötetei is gazdagítják a korpuszt.

Magyar Zoltán néprajzkutató 1995 óta a gyimesi prózaepika egyik elsőszámú gyűjtője, majd közreadója. Jelen kötete korábbi munkáinak szerves folytatása, mely a *budapesti iskolához* híven az egyéniséggutatás eszközével mély betekintést enged a gyimesi prózaepika különböző műfajaiba, s emellett a folklórszövegek működése, illetve az adatközlő és az őt körülvevő mikrokozmosz kölcsönhatásai kapcsán is felvet újszerű szempontokat.

A kötet főszereplője Tankó Fülöp Gyugyu gyimesfelsőlaki történetmondó, aki a szerző egyik legfontosabb gyimesi adatközlője, és a korábbi vonatkozó gyűjteményekben rendszeresen szereplő, kiemelkedő kollektív tudást hordozó egyénisége, s akit alaposan megismerhetünk e kiadvány olvasása során. Tankó Fülöp 1946-ban született Gyimesfelsőlakon, egy nyolcgyermekes család negyedik gyermekeként. Aggregényként élt egész életében, azonban Farkasokpataka faluközösségének központi és szeretett alakja. Népi polihisztor; történetmondó, nótafa, emellett faragványokat készít fából és kőből. Kimeríthetetlen érdeklődése, a világgal kapcsolatos tájékozottsága és igényessége egyaránt alakította adatközlői attitűdjét. Az adatközlő és gyűjtő közötti évtizedeken átívelő személyes kapcsolat miatt a gyűjtési szituációk felszabadult közlésére adtak alkalmat.

A kötet a *Magyar Népköltészet Tára XX.* köteteként jelent meg, mely a kategorikusan rendezett folklórszövegek előtt egy majd 100 oldalas bevezetővel is el van látva, mely két rövidebb és két hosszabb fejezetet tartalmaz. Az első fejezet *Egy hagyományörző egyéniség Farkasokpatakán* (17-31.

old.) bemutatja Tankó Fülöp Gyugyu személyét, több esetben az adatközlő életrajzához kapcsolódó idézett önreflexióival illusztrálva. Emellett áttekinti az magyar egyéniségek kutatás eddigi fontosabb állomásait, és kitér a gyűjtő és az adatközlő közötti kapcsolat történetére is.

A *Tankó Fülöp Gyugyu történetei* című fejezetben (31–44. old.) a szerző részletesen elemzi e kiemelkedő népi egyéniség folklórszövegeit, típusonként ismertetve azokat. A gyimesi folklórban mélyen beágyazódott történelmi mondahősök alakjai közül a legjelentősebb Szent László király alakja (34–36. old.), akihez gazdag és virulens történeti mondaanyag kapcsolódik Tankó Fülöp repertoárjában is: „A mondakört ért irodalmi hagyományelemeknek a szájhagyományra gyakorolt hatása ugyanakkor erősebben van jelen Tankó Fülöp ismeretei között és történetmondói repertoárjában, mint ahogyan azt gyimesvölgyi gyűjtéseim során általában megfigyelhettem.” (35. old.) A fejezetben részletesen szó esik az adatközlő repertoárjában nagy számban előforduló kincsmondákról, kiváltképp Guntram-monda általa elmondott változatáról, melyet Magyar Zoltán részletesen elemez. Tankó Fülöp szövege részletgazdagságában kifejezetten sok egyezést mutat a longobárd krónikás (Paulus Diaconus) mintegy 1500 éve lejegyzett szövegével, melynek strukturalista (42. old. táblázat) elemzése is izgalmas részét képi a fejezetnek.

A *Képzelt és természetismeret Tankó Fülöp Gyugyu repertoárjában* (45–70. old.) című fejezet részletesen kifejti a kötet alcímét, és egyben a könyv talán legújyszerűbb aspektusát tárja elénk. Az ökológiai szemléletmód ritka az egyéniségek kutatásban, Tankó Fülöp személye azonban rávilágít, hogy milyen mértékig gazdagíthatja a folklórszövegek működésének megértését e látásmód. Az adatközlő természeti környezettel kapcsolatos folklórrepertoárján keresztül egy kiváló, és az őt körülvevő flórával és faunával szervesen együttműködő egyéniség képe rajzolódik ki. Tankó Fülöp érzékenyen, éles meglátásaival, az anyagi, tapasztalati világ és a hiedelemvilág határán mozgó összefüggésekkel tarkítva mesél. Magyar Zoltán idézetekkel és példákkal gazdagon illusztrálva mutatja be a szövegek környezeti aspektusait. „A farkasokpataki mesemondó ökológiai tudásának meghatározó részét azonban nem is elsősorban a természeti jelenségek és a környező táj, hanem a tájegység élővilágának mély és részletekbemenő ismerete adja.” (54. old.)

A negyedik tanulmány *Egy széphavasi kirándulás folklórisztikai elemzése* (70–97. old.) alkotja a *Bevezetés* utolsó fejezetét. A fejezet egy 2007-es nyári kirándulást, s az ott elhangzó folklórszövegeket dolgozza fel. A szerző által alkalmazott módszer lényege, hogy a teljes gyűjtési situációt és beszédaktust elemzi, így az olvasó nem csak az adatot, hanem annak recens folklórban való „természetes” létmódját is megismeri. Ehhez hozzásegít, hogy a gyűjtők, csak mint hallgatóság vettek részt a kiránduláson, és a beszélők Tankó Fülöp és egy másik gyimesfelsőloki adatközlő, Póra Barnabás voltak. A két adatközlő a kiránduláson rögzített beszélgetése során mintegy 73 folklórszöveg hangzik el (84–86. old.), a szövegek az egymás szavaira adott reflexiókként, illetve az őket körülvevő környezettel kapcsolatos asszociációkként fonódnak egymásba. Magyar Zoltán rámutat a két gyimesi történetmondó asszociációinak típusaira, így a vizuálisra, a nyelvire és a hétköznapi élettel/aktuálpolitikával kapcsolatos fajtákra. (83. old.) Így például a széphavasi Szent László mondakör a kirándulás adott momentumában, helyhez kötődően rajzolódik ki (88–95. old.). A tanulmány a dokumentáció mellett gazdag nyelvészeti, szociológiai, történeti kontextusba helyezi a kiránduláson elhangzó narratívumokat, majd rendszerezi azokat.

A kötet gerincét Tankó Fülöp Gyugyu folklórszövegeinek közreadása képi. Összesen mintegy félezer narratívum alkotja a korpuszt, melynek a felét különböző típusú népmondák (eredetmagyarázó mondák, történeti mondák, helyi mondák, betyármondák és rablótörténetek, kincsmondák, hiedelemtörténetek) alkotják, amelyek között fellelhető az összes Gyimes-szerte ismert szövegtípus.

Emellett a korpusznak részét képezi 35 mese, melyek közt nincs varázsmese, azonban találhatunk állatmesét, legendamesét, novellamesét, formulamesét, tréfás mesét, falucsúfolót és hazugságmesét. A repertoár további narratívumait 100 körüli adoma, tréfás elbeszélés és vicc, és mintegy 25 proverbium, illetve (állatokról és emberekről szóló) igaz történetek alkotják.

Az irodalomjegyzék (412–421. old.) is tanúsítja a szerző rendkívül gazdag ismeretanyagát. A kötet 73 színes fotóval zárul, melyeken Tankó Fülöp Gyugyut láthatjuk különböző időpontokban és élethelyzetekben, több esetben a kötet szerzőjének társaságában.

Magyar Zoltán jóvoltából Tankó Fülöp Gyugyu személyében egy sokoldalú, a kollektív paraszti tudást hordozó embert ismerhet meg a könyv olvasója. A szerző ismét rendkívül tanulságos és tartalmas, a témához sokoldalúan közelítő kötetet írt mind a szakma, mind az érdeklődő nagyközönség számára.

Lantos Andrea (szerk.): Gyöngyök – Tanulmányok a 60 esztendő Romsics Imre tiszteletére. Kalocsai Múzeumbarátok Köre. Kalocsa, 2023. 324 p.

Schill Tamás Péter

A Gyöngyök kötetcímet kapta az a bő háromszáz oldalas tanulmánykötet, amellyel a 60 esztendő Romsics Imre etnográfusát, kalocsai múzeumigazgatót köszöntik az írások szerzői. Lantos Andrea, a Viski Károly Múzeum régésze által szerkesztett kötetben olyan írásokkal találkozhatunk, amelyek az ünnepelthez, vagy annak kutatási területeihez kötődnek témájukban vagy területileg. A kötet címéből a kalocsai viselet jellegzetes, gyöngyökkel díszített darabjára, a fityulára gondolhatnánk, azonban itt a cím utalás Rosty Kálmánra, a Kalocsán elhunyt szabadságharcos jezsuita költő tanárra, aki már a 19. században felfedezte e vidék értékeit és 1878-ban így írt ezekről: „Sártengere gyönggyel telve”. Ezekről a gyöngyökről, a Kalocsai Sárköz értékeiről és kutatásáról, bemutatásáról szól Romsics Imre élete is. Ehhez kapunk egy komoly adalékot az ünnepelt hatodik évtizedes születésnapja alkalmából.

A „Gyöngyök”-ben 19 szerző vállalkozott arra, hogy a tudományos életben bevett gyakorlatnak megfelelően tanulmánnyal köszöntse az ünnepeltet. A szerzők főleg pályatársak, kollégák, a néprajz, illetve rokon tudományok művelői – egyúttal barátok, jó ismerősök is. A tanulmánykötet köszöntőjében Kalocsa város polgármestere Romsics Imre a város népművészetéért, hungarikumaiért tett fáradozását emeli ki. E feladat kiemelkedő mestere Romsics Imre – írja, s valóban, közel négy évtizedes kutatói/szakírói, könyvkiadói és muzeológusi tevékenysége után méltán nevezhetjük szakmája elhivatott mesterének a kalocsai múzeumigazgatót.

Összefoglalva azt mondhatjuk: a kötet tanulmányai sokszínűek témájukban és tartalmukban – hűen a néprajztudományhoz, valamint az ünnepelt feljebb már említett kutatási területeihez és jelen kötet szerzőihez. Ha valamilyen tematikus besorolást próbálunk alkalmazni a tanulmányok között, a következő, változatos kép tárul elénk. A vallás kultúrtörténetét két tanulmány érinti: Szent Imre életét, valamint Joseph Kessler Jézus szíve oltárképét bemutató írások. Sorsokat, egyes személyek életútját is láthatjuk: a faluszociológus Márkus Istvánét, a kalocsai Gyöngyösbokréta jeles alakját, Csóti Juliannát, és a sváb naplóíró hadifoglyot, Szeitz Józsefet. Természetszerűleg etnográfiai vagy ahhoz szorosan kapcsolódó tanulmányok képviselik a kötet döntő részét: a népművészet és hungarikum viszonyát, a bodrogközi textíliák kutatástörténeti vonatkozásait, az Obornyák–Ubornyák–Zubornyák pásztordinasztia családátörténeti adatait, a csanádi reformátusok papjának és tanítójának járandóságait, a jáász női viselet részleteit, a dunapataji faragott kelengyész ládákat, a Duna-Tisza közti napsugaras deszkaoromzatokat, egy mezőberényi sváb polgárcsalád ételeit, a nagycsaládban nevelkedő kisgyer-

meket mutatják be az írárok. A földrajztudományt a tájhasználati struktúrák kialakulásának (10–14. században) bemutatása képviseli, a régészetet pedig Homokmégy határának középkori település- és templomkutatásainak ismertetése. Míg a gulyáshús, mint a határokon túli legismertebb magyar étel, valamint egy morva keménycserépgyár márkajegy-használatának bemutatása a kultúrtörténet mezsgyéjét érintik, addig az ipari munka társadalmát bemutató, 20. század második felére érvényes tanulmány társadalomtörténeti vonatkozású. Ezek a különböző tudományterületről érkező, de mégis egy irányba, a magyar vidék, témájában javarészt a magyar parasztság felé mutató írárok mindegyike ugyanúgy részei szakmánknak. Ilyen szempontból hamisítatlan néprajzi kötet született.

Szakmánk művelői túlnyomórészt intézményekhez kötődnek, amelyeknek más-más adottságuk van. Éppen ezért jó azt is látni, hogy egy cél hogyan tud egymás mellé, egy kötetbe szerkeszteni legkülönbözőbb intézményekből érkezőket, hogy aztán ezt a szerző-együttest olyan emberek egészítsék ki, akik már nyugdíjas, de nem nyugalomban lévő éveiket töltik. Utóbbiak voltak előttünk az intézményrendszerben, s nem kevés tudásukat nemcsak mi élvezhetjük, hasznosíthatjuk, hanem a teljes magyar társadalom, ezért is fontosak írásaik.

Esetünkben ez a kötet számvetés is, hiszen közli az ünnepeelt szakirodalmi munkásságának gyűjteményét. Romsics Imre bibliográfiájában láthatjuk a muzeológus valóságos kutatási tereumait: a tágabb pátria a Kalocsai Sárköz, annak központja az érseki székhely, valamint annak falvai – benne a szeretett szülőfölddel, és mélységében az egyik legjobban kutatott faluval, a szűkebb pátriával Homokmégygel. Utóbbival kapcsolatban jegyzi meg barátságosan a kötet egyik szerzője, hogy Romsics a „maga által kitalált szülőföld-felfedező utat választotta”. És valóban. A Sárköz melletti Kiskunság és az Alföld távolabbi néprajzi tájai, a Kiskunság és a Nagykunság is érdeklik: így Kiskunhalas és főleg Kisújszállás került a képzeletbeli kutatási térképre, majd hogy onnan egy sokkal távolabbi vidéket Székelyvarságot is jegyezze etnográfiai munkáiban. Témájában Kalocsa és környéke vonatkozásában minden érdekli: a juhászoktól a népviseleten, az ételkészítésen és a helytörténeten át a múzeumszervezésig. Mindent leírt, lefotózott, publikált. Ennek kézzelfogható, számszerű eredményeit is láthatjuk a kötetben. A 2023 novemberében lezárt bibliográfia több mint félezer tételt tartalmaz. A bibliográfiai tételek csoportosításai maguk is vallanak Romsics Imre munkájáról: 19 önálló kötet, 89 tanulmány, 45 könyvszerkesztés, 2 könyvismertető, 39 lexikon címszó, 54 egyéb, ismeretterjesztő írás, interjú stb., 2 kutatási beszámoló, 19 könyvlektorálás, 23 térképtervezés és 261 fotó publikálás. Jegyezzük meg, hogy ezek csak a nyomtatásban megjelent munkák. Hol marad a sok előadás, kiállítás és más munkák, amelyek szakmánknak ugyanúgy velejárói? Erről némileg alább.

A kötet különleges része a több mint száz képet felvonultató képanyag, ami az ünnepeelt 35 éves muzeológiai munkásságát fogja át. A rendszerváltás előestéjétől a mai napig szinte filmszerűen láthatjuk Romsics Imre muzeológiai, múzeumpedagógiai és múzeumhoz köthető társadalmi munkáját. A képeken, legtöbb esetben, a szűkebben és tágabban vett kollégákkal, a társadalmi élet megannyi szereplőjével látható Romsics Imre. Azokat a munkás pillanatokat is bemutatja néhány kép, amikor a muzeológus a szűkebben vett szakmáját gyakorolja: leltároz, szakmai előadást tart, csoportot vezet, gyermekeket foglalkozáson tanít stb. Romsics Imre munkásságát tükrözik vissza azok a képek is, amelyekből kikacsint a mindig viccelődésre kész, fáradhatatlanul társasági életet élő múzeumigazgató.

Csak azok a fotók maradtak ki – természetüknél fogva – a képek sorából, amelyen egyedül végzi a munkát: leltároz, számol, jegyzetel és kutat, és legfőképpen azok, amelyeken könyvet vagy tanulmányt ír. De a homokmégyi ház könyvtárszobájában, vagy a Viski Károly Múzeum igazgatói szobájában elmélyülten dolgozó igazgatóról aligha készültek ilyenkor képek.

Romsics Imre népi kultúra iránti elköteleződése olyan fotókon is tetten érhető, amelyek látszólag csak lazán kapcsolódnak egy szakmai munkát felvonultató kötethez. Így láthatjuk őt halászlét főzni a restaurátor műhelyben, vőfélyként Kalocsán menyasszonyt kikérni, éjszakai sétán Homokmégyen stb. S erre mintegy rimel a kötetben szereplő, Szent Imréhez intézett intelem: „Őseink követése a következő regula.”

Családi fotók, természetszerűen, csak szűken köszönnek vissza a képek között. A legtöbbet az utolsó fénykép mondja nekünk Romsics Imréről a néprajzkutatóról, múzeumigazgatóról: teljes családja, felesége és felnőtt gyermekei körében a Szülőföld vezetésének elismerését tartja kezében, a Kalocsa Városért Csáky Imre díjat. Ettől nagyobb sikerre aligha számíthat az ember: szakmai díjat kapni a család körében, akinek nevelése, fenntartása is részint az ő vállát nyomja, és természetesen, akik támogatása nélkül az eddigi életmű aligha jöhetett volna létre.

Romsics Imre: Miske. Miske története a kezdetektől 1961-ig. Miske Község Önkormányzata. Miske, 2023. 1032 p.

Schill Tamás Péter

Miske másfélezer fős Bács-Kiskun vármegyei település Kalocsa járásában és vonzáskörzetében, több nemzetiséggel, tót gyökerekkel, főleg katolikus lakosokkal. A néprajztudomány számára, természetesen Kalocsa mellett, már nagyobb ismeretségnek örvendő közvetlen szomszéd települései: Homokmégy és Hajós.

A Kalocsai Sárköz kisebb települései közül már többnek van saját monográfiája: Homokmégy, Hajós, Szakmár, Dusnok stb., sőt, ezek történetileg és néprajzilag is alaposan kutatott helyek. Most ezek sorát gyarapítja a Miske című monográfia, amit 2023-ban adott ki a község önkormányzata. Figyelemre méltó történeti, illetve történeti néprajzi kötet, amely terjedelmével, részletgazdagságával példát jelenthet a magukat helytörténetírásra, egy falu monografikus feldolgozására adó kutatóknak. Az összesen 1032 oldalas munkának őskortól a középkorig tartó átfogó, harminc oldalas régészeti részét Lantos Andrea jegyzi, az összes többi Romsics Imre, a Kalocsai Viski Károly Múzeum etnográfus igazgatója. Miske és története természetesen nem önmagában kerül tárgyalásra, hanem a Kalocsai Sárköz településeinek szövétnévében helyezkedik el, mely szemlélet végig kitapintható. A hagyományos, kronologikus szerkezetet követő munka a középkori és török kori résszel indul, amelyeknek legnagyobb erenye, hogy bemutatja az újkori Miske határában volt középkori és török kori falvakat, majd később pusztákat. Ez a téma összecseng a Viski Károly Múzeum régészeti törekvésével, amellyel a Kalocsai Sárköz középkori településhálózatát kívánják feltárni, és amellyel a szerző korábbi könyvében már foglalkozott. A továbbiakban Miske történetének következő három nagy periódusa tárul elénk a könyvből: a feudalizmus kori Miske az 1718-as újraterülepítéstől az 1848/49-es szabadságharcig, a polgári kori Miske az úrbériség felszámolásától a második világháború végéig, valamint a kiépülő szocializmus kori Miske 1945-től 1961-ig. Mindhárom nagyobb fejezetet több olyan részletre bontott a szerző, amelyekkel megragadhatók az adott korszak nagy folyamatai, az itt élők jellemző tevékenységei, mindennapjai. A kötetben a legvakosabb kor a polgári időszak: önmagában akkora, mint a másik kettő együtt. A szerző saját bevallása szerint az 1961-es befejező dátum abból fakad, hogy onnan már a tényleges szocialista korszakról lehet beszélni, és amelynek részletes megírása már jogi aggályokat is felvet. A 20. század közepén történt zárás másik, hétköznapi oka az, hogy a jelenkorig való feldolgozás további éveket vett volna igénybe.

Következzen alább egy szubjektív válogatás a kötet már említett óriási történelmi adatmennyiségéből. A feudális korszak bemutatása elején *A miskei összeírások népesedéstörténeti adattára* című

kis alfejezet vonja magára a figyelmet. A szerző ide összesítette azokat az összeírásokat, amelyek a település fejlődését, változását mutatják be. A társadalomtudományok művelői előtt ismert, hogy ezek különböző terjedelműek és minőségűek. Itt sincs ez másként, azonban nem hiányozhatnak egy alapmunkából. A feudalizmus kori időszakból meglepő részletességgel olvashatunk a belterületről: a különböző falurészekről a 18. századi zsidó boltok keresztül az uradalmi épületekig. Ábrázolások hiányában ezeken keresztül képzelheti maga elé az olvasó a régi Miskét, és az épületek között folyó életet. E korszak végén található a magyar történelem egyik legfontosabb időszakának komolyabb települési lenyomata: az 1848/49-es szabadságharcban küzdő miskeiek katasztere, amelyből megtudhatjuk, milyen egyszerű, hétköznapi emberek alkották a szabadság hadseregének gerincét. A következő nagy fejezetben részletesen olvashatunk a község tót nemzetiségi nyelvhasználatáról, és annak problémáiról is. A miskei határ részletezésénél szembevetendő, hogy hány kisebb-nagyobb birtoktest, magántulajdonú major foglalt helyet az aránylag kicsi miskei határban. E birtokokról térképekkel dokumentált képet kaphatunk. Igazi érdekességgé bukkan fel előttünk a különböző fajta malmok között a homoródi patakmalom, amely 1740-től 1872-ig szolgálta a miskeieket, végzetét a 19. század második felének vízrendezései hozták el. A kötetben a 20. század mindkét világegyetemének hősi halottai, továbbá az elpusztított zsidók is szerepelnek ugyanúgy, ahogy a kommunista földreform veszteségei is: a kulákok. Ugyancsak érdekes adatokat találunk a cséplőgépekről és tulajdonosaikról már a kiépülő szocializmus időszakából. Ezeknek összeírása előszele annak, hogy a hagyományos paraszti világ termelési módját a termelészövetkezeti gazdálkodás kezdi felváltani. A második világháború és a totális kommunista diktatúra kiépülése között a mai szemmel nézve is élénk társadalmi, politikai élet zajlott a községben. Míg a legerősebb hazai szervezet miskei csoportját a KALOT-ot már 1946-ban megszüntették, addig további kilenc társadalmi-politikai szerveződés alakult 1945 után és működött rövidebb-hosszabb ideig. Szerepük és támogatottságuk is igen különböző volt, úgy, ahogy a róluk előkerülő dokumentumok mennyisége is nagy szórást mutat. A kötet időkeretén belül az utolsó nagyobb horderejű történelmi esemény az 1956-os forradalom és szabadságharc községi történéseinek tárgyalása egy kisebb alfejezetben, amelyből látható, hogy a forradalmi események hasonló képet mutattak Miskén is, mint a magyar falun általában. A könyv olvasását és megértését különböző mutatók, az olvasó térbeli tájékozódását pedig térképek segítik. Utóbbiaknál az általánosan ismert és könnyen elérhető térképek mellett egyedi, 18–19. századi mérnöki térképek is találhatóak. A könyv szövegteste után a fotótárban 162 fénykép található, további 69 ábra pedig a szövegben helyezkedik el – a szerző gyakorlatának megfelelően – információhordozóként.

A jegyzetekben szereplő intézmények, mint irattulajdonosok rövidítéseit egy oldalon keresztül oldja fel a szerző, ami szembesít bennünket azzal, hogy a könyv forrásanyagát számos intézményből, levéltárból stb. kellett összeszedni. Ez óriási levéltári, iratkezelési munkát jelent. A közel 3500 (!) hivatkozás döntő része levéltári anyagra, vagy ritka folyóiratra mutat. Az adatok között segít tájékozódni és keresni a 143 kisebb-nagyobb táblázat, továbbá 8 grafikon szemléltet egyes témákat. A szerző könyvével jól példázza, hogyan lehet aprólékos részletességgel megrajzolni a történelmet egy közepes méretű falunak. Ehhez azonban meg kellett találni, megszerezni kellett és vallomásra kellett bírni az eddig feltáratlan adatok tömegét. Az adatgazdagság olyan mértékű, már-már almanach-szerű, hogy a kötetből bizonyára még számos tanulmányra való anyagot lehet „kinyerni”, s föltételezhető, hogy ez volt a szerző egyik célja is.

A Miske monográfia hagyományos szemléletű helytörténeti könyv, Romsics Imre munkásságának mindenképpen egyik különleges, „csúcs” darabja, fél évtizedes alkotótevékenység eredménye. A szerző jól ismeri a környéket, jól tudja, hogy milyen folyamatok zajlottak itt és fel is használta

sokrétű tudását ehhez. Nagyon szerencsés, hogy a kötetet a táj másik kiváló ismerője, Bárh János történész-néprajzkutató, korábbi kalocsai és megyei múzeumigazgató lektorálta.

Ez a könyv történeti, illetve jelentékeny részében történeti néprajzi munka, amelynek folytatása kívánatos lenne. Ugyanis aligha lehet teljes egy falu társadalomtudományi feldolgozása a hallatlanul izgalmas népi kultúrájának és népművészetének leírása nélkül. Ez a Kalocsai Sárköz közepén megkerülhetetlen, de egy ilyen nagy volumenű munka után nem is egyszerű feladat. Ezt a szerző is jól tudja, de megbízása most nem erről szólt.

Végül feltehetjük a kérdést, hogy mit tud a néprajztudománynak, a kutatótársadalomnak adni egy másfél ezer fős település ezer oldalas története? Legfőképpen példát, hogy alapos levéltári kutatással hogyan lehet egy falu elmúlt évszázadainak képét megrajzolni, egy olyan könyvet, ami az ott élők büszkeségére válik, a kutatóknak pedig rengeteg adatot, amiből meríthetnek. Miske példáján látható, hogy a történelem mennyire „mély kút” és ebből milyen sokat lehet meríteni.

Ron Schlesinger (Hrsg.): Märchen-Dia-Rollfilm in der DDR. Die DEFA-Color Filmbänder im Überblick. Books on Demand. Berlin, 2024. 241 p.

Domokos Mariann

Bár Stith Thompson már 1946-ban felvetette, hogy a mozi- és a rajzfilm a leghatékonyabb médium a mesék bemutatására, a mesefilmek folklorisztikai aspektusú vizsgálata csak az elmúlt húsz évben vett érzékelhető lendületet. Ahogyan maga a mese műfaja is sokáig, úgy a mesefilmek is az intellektuálisan és esztétikailag egyaránt érdektelen művek státuszába sorolódtak, késleltetve ezzel a tudományos igényű kutatások megindulását. Mára cikkek, tanulmánykötetek és monográfiák sora jelent meg a mesefilmekről, amelyek nem csupán a tágabb értelemben vett művelődéstörténet, illetve a film- és médiakutatás, de a folklorisztika és az irodalomtudomány szempontjából is relevanciával bírnak. Jack Zipes amerikai germanista és a mesék társadalomtörténetére érzékeny folklorista *The Enchanted Screen. The Unknown History of Fairy-tale Films* (2011) című könyvének megjelenése mérföldkő volt a mesék filmes adaptációinak kutatástörténetében, amellyel a szerző nem csak azt bizonyította, hogy a folklorisztika szót kérhet a filmes alkotások elemzésekor, de arra is felhívta a figyelmet, hogy a tündérmesék központi szerepet játszottak a filmművészet születésében. Díjnyertes könyve folytatásának tekinthető a *Fairy-Tale Films Beyond Disney. International Perspectives* (2015) című tanulmánygyűjtemény, amelyben Zipes és szerkesztőtársai (Pauline Greenhill és Kendra Magnus-Johnston) a mesefilmek multinacionális és multidiszciplináris feltárásához kínálnak szempontokat, hangsúlyt fektetve a közép-európai mesefilmekre is.

A most ismertetendő könyv szerzője-szerkesztője, Ron Schlesinger német médiakutató a mesére mint a populáris kultúra sajátos kifejeződési formájára tekint, érdeklődése a német meseadaptációk változatos formáira terjed ki. Schlesinger a babelsbergi, Konrad Wolfról elnevezett filmgyegetemen médiatudományokból doktorált (2014), disszertációját a német mesefilmekről írta, amelyben leginkább az a kérdés foglalkoztatta, hogy milyen filmes eszközökkel jellemzik a változó társadalmi-politikai rendszerek a király karakterét és hogyan írhatóak le ezeknek az ideológiai kontextusai (megjelent a „Führer“, *Verräter, entwertete Väter: Der König im deutschen Märchenspielfilm, Eine figurenanalytische Betrachtung des Genres im „Dritten Reich“ und im Nachkriegsdeutschland* címen 2022-ben). A mesei vizualitás mellett Schlesinger az auditív feldolgozásokat is kutatási tárgyként kezeli, ennek eredményeként önálló áttekintést publikált az NDK-ban kiadott meselemezekről (*Märchenhörspiel in der DDR. Die 7“-Schallplattenbearbeitungen der Labels Eterna und Litera,*

2023.). A szerző a kilencvennél is több hangfelvételtől tételesen számolt be, a mese szinopszisa és a kiadványra vonatkozó elemző kommentár kíséretében. Hasonló felfogásban készült, szintén unikális, ám teljesen más jellegű forrásanyagot mutat be Schlesinger most megjelent kézikönyve. A kötet az NDK-ban gyártott mesei tematikájú diafilmeket ismerteti egy jól lehatárolt, a DEFA (Deutsche Film-AG) által kiadott korpusz alapján. Az 1946-ban alapított filmstúdió a kelet-német állami filmgyártás fellelője volt egészen Németország újraegyesítéséig. Kevésbé ismert, hogy a filmstúdió a szovjet befolyás alatt álló keleti blokk országaiban is népszerű játékfilmek, animációs filmek, valamint dokumentumfilmek és filmhíradók mellett diafilmgyártással is foglalkozott. Az NDK-ban gyártott mesefilmek kultúrtörténete nem került el teljesen a kutatók figyelmét (lásd pl. Qinna Shen: *The Politics of Magic: DEFA Fairy-Tale Films*, 2015), a DEFA mesediafilmjeiről azonban a *Märchen-Dia-Rollfilm in der DDR* az első önálló kiadvány. Az állami diafilmgyártás az NDK-ban (Magyarországhoz hasonlóan) az 1950-es években kezdődött, a DEFA berkein belül, annak négy évtizedes fennállása alatt hozzávetőleg négyszáz diafilm készült. A mesediafilmek e korpusznak mintegy az egynegyedét teszik ki. A korszak diafilmjei a szocialista pedagógia és propaganda jegyében és a német lakosság átnevelése érdekében készültek, ily módon – a tényleges politikai hat erejüktől függetlenül – számottevően hozzájárultak a társadalmi értékrend és identitás formálásához. Schlesinger munkája ezen hatás felméréséhez nyújt első számú kiindulópontot. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a kézikönyvben a DEFA által gyártott mesefilmeknek csak egy része, a tündérmesei (Märchen) tematikájú diafilmek szerepelnek: többnyire a meseirodalom mára kanonikusnak számító, a gyerek- és ifjúsági irodalmi alkotások közé sorolt alpművek (mint pl. a Grimm testvérek, Hans Christian Andersen, Ludwig Bechstein, Wilhelm Hauff, August Bürger meséinek) adaptációi. Ugyanakkor a műfaji szűkítés miatt a szerkesztő szándékosan nem vette figyelembe sem a DEFA-diafilmekben megjelent klasszikus állatmeséket, sem például a népszerű, nálunk *No, megállj csak!* címen ismert szovjet rajzfilmsorozat epizódjainak német diafilmváltozatait, de eltekintett az ifjúsági regények (pl. Jonathan Swift *Gulliver utazásai* című satirikus regénye alapján készült) diafilm-feldolgozások ismertetésétől is. Összesen nyolcvanhárom mese. olykor több részben, több filmtekercsen megjelent diafilm-adaptációjáról számol be a szerző, amelyek együtt száznyolc, az 1950-es és 1970-es évek között készült DEFA-diafilmtekercset képviselnek (közülük tizenkét diafilm nem került elő, ezekről szekunder források alapján tájékozódhatunk). E diafilmek címük szerinti ABC-rendben következnek az Ezeregyéjszakából ismert *Aladdin und die Wunderlampe* című diafilmtől egészen Hauff *Zwerg Nase* című meséjéig. Minden tétel a főbb bibliográfiai adatok ismertetésével kezdődik (a diafilm címe, alcíme, a szöveg és a kép alkotója, a kockaszám, a formátum, a kiadás éve stb.), ezt követi a megjelenített cselekmény szinopszisa, amely alapján a többnyire jól ismert cselekménysor egyéni jellegzetességeiről is képet alkothatunk, majd egy főként a diafilm a keletkezésére és a fogadtatásra, illetve az adott mese vizuális sajátosságaira koncentráló, a filmes- és a meseikonográfiai hagyományokra is támaszkodó kommentár következik. Bár a szemlézett DEFA-diafilmek nagy részét a Grimm testvérek meseadaptációi képviselik, számos diafilm jeleníti meg más népek mesekincsét is (pl. ír, norvég, bolgár és számos orosz mesét is találunk a kelet-német diafeldolgozások között).

Magyar vonatkozású diafilm is szerepel a jegyzékben: 1965 körül, alcíme szerint *magyar népmeseként* jelent meg a grafikus és könyvillusztrátor Heinz Völkel (1912–1976) rajzaival a *Mattje, der Gänsehirt* című 25 képkockás diafilm, amely Fazekas Mihály *Lúdas Matyi* című költeménye alapján készült. A szerző megjegyzése szerint Völkel bizonyára ismerte az Ifjúsági Lapkiadó Vállalat által 1958-ban németül közzétett mesét (a fiatalon elhunyt Friedrich Gábor illusztrációjával, Sarlós Marianne fordításában), bár az sem kizárt, hogy a Magyar Diafilmgyártó Vállalat által Szilágyi Fe-

renc szerkesztésében először 1956-ban kiadott, rendkívül népszerű és ugyancsak Friedrich-rajzokat felhasználó magyar diafilmvázlat (is) hatott a DEFA feldolgozására. Az egyes mesediafilmek kommentált leírását követi egy záró, tendenciákat és általánosságokat megfogalmazó, rövid, összegző rész. Ennek témáiban egy későbbi monográfia fejezetei sejlenek fel a műfaj könyv- és filmkultúra közti határhelyzetéről és multimediális sajátosságairól, a meseillusztrációk, a nyugati képregénystílus, a szovjet animáció és a Disney filmstúdió diafilmekre gyakorolt vizuális hatásairól, a forrásszövegek esztétikai, erkölcsi és világnézeti alapon formált módosításairól, a szocialista oktatás és nevelés kérdéseiről, illetve a gyarmati gondolkodási mintákról.

A könyv végén, annak szmos kiegészítéseként közel negyven, a diafilmek alkotásában közreműködő jól vagy kevésbé ismert művész és szerző (illusztrátor, szerkesztő, fotográfus) rövid életrajza is olvasható. Ron Schlesinger a DEFA által kiadott mesediafilmeket előtérbe állító, úttörő kötet részösszegzésnek kiváló, azonban semmiképpen sem pótolja a téma monografikus feldolgozását. Levéltári források bevonásával pl. az állami irányítás történetére és a filmgyártás folyamatára, valamint a keleti blokk országait érintő filmipar kölcsönhatásaira is nagyobb fény vetülhet. Ez utóbbi tágabb horizontját az jelenthetné, ha a posztoszocialista országok általában is a kulturális örökségük részeként értékelnék a saját állami diafilmgyártásuk történetét, lehetővé téve a nemzetközi, komparatív diafilm-vizsgálatok megvalósulását.

Szőke Anna: Kishegyes temetőinek néprajza. Kiss Lajos Néprajzi Társaság. Kishegyes, 2024. 84 p.

Mészáros Zoltán

Az elmúlt évek trendje, hogy a temetőkkel egyre többen, egyre többen foglalkoznak, ugyanis a temetők többek annál, minthogy eltemetett emberek helye lenne. A sírok kialakítása, gondozottsága, jellegzetessége, valamint az életmű, amit egy síremlék megjelenít, mind-mind beszélnek, azaz üzenetet továbbítanak, a múltból a jelenbe. Ezzel egyben a kultúránk folytonosságát is megjelenítik. A Budapesti Fiume úti temetőben például temetőlátogatásokat szerveznek, hogy az érdeklődő közönség megtekinthesse a hírességek, művészek, egykori közéleti személyiségek sírhelyét. Molnár Tibor a katonasírhelyekkel foglalkozott a legutóbbi könyvében, Czékus Géza pedig a temetők botanikáját tanulmányozva fordult a sírhelyek feltérképezése felé. Kishegyes szellemi élete jelentős, így akár azt is mondhatnánk, hogy várható volt az, hogy a kishegyesi temetőkkel is foglalkozzon valaki. Szőke Anna a magyar tudomány napján mutatta be a kötetét 2024-ben.

A szerző azzal kezdi a munkáját, hogy a kishegyesi temetők múltját mutatja be. Közben néhány szót szól úgy általában a temetőkről. A történetet a Csókahegyi temetővel kezdi, és említést tesz a Nyugati temetőről, majd főleg a kishegyesi lakosok számára közöl érdekes adatokat. A könyvben sok a kép és a hatodik oldaltól a legrégebbi fennmaradt fejfákról közöl képeket. Ez után a temetők üzenetének kibontását kezdi meg, megjegyezvén, hogy egy temető adatokat tartalmaz az eltemetett egyének társadalmi státuszáról, arról, hogy milyen volt az átlag életkor, hogy mikor haltak meg többen. A Nyugati- és a Keleti temetőben a temetkezési hely az elhunyt társadalmi státusát is mutatta, 1950-től az ún. soros temetkezés lett az általános, amelynél a halottakat az elhalálozásuk sorrendjében temetik el. Azonban még így is látszik, hogy ki a módosabb, hiszen a sírhelyen elhelyezett emlékjelek ezt megmutatják. Így a temetők, még így is üzennek a múltból. A temető egyben a kultúra része is. Az embereket általában egy kiemelkedő részen, a falun/településen kívül helyezték örök nyugalomra, és így jöttek létre a temetők, az is szokás volt, hogy kápolnát emeltek, és a régebben a gazdagokat temették a kápolna közelébe. A pravoszláv, és a roma temetkezési szokásokról is ejt néhány szót a

szerző, minthogy az 1990-es évektől kezdett eltűnni a falu homogén magyar volta. Egyben a kishegyési és feketicsi szokásokat is összehasonlítja, ugyanis a feketicsiek esetében hagyományosan jellemző volt, hogy a falu nem volt homogén.

Ez után a kishegyési temetőket hasonlítja össze. A Nyugati temető volt az előkelőbb, ezen kívül a síremlékekre csak ritkán írták ki, hogy az elhunynak mi volt a foglalkozása. Megállapítja, hogy a síremlékekből nem vonhatunk le az esztétikumra vonatkozó észrevételeket, hiszen a köobeliszkok általában hasonlóak 250 cm magasságúak, és talapzatra vannak elhelyezve, az elhunyt adatait közepén írják ki. Egyes sírokon nyitott könyvet ábrázoló kőszobor van, és újabban a síremlékek hátuljára is írnak, általában vallási, bölcséleti vagy irodalmi idézeteket írnak ki rájuk, megjelent a szív alakú emléktábla, és az egyes sírokon az 1900-as évektől megjelent a porcelánfelületen rögzített fotók hagyományára is, ezek hátránya, hogy kifakulnak, ill. összetöredeznek, ezért a sírhelyet jelző lapba gravírozás elterjedtebbé válik. A sírjelek alaptípusa a fejfa, amely szűkszávúan jelzi, hogy ki van eltemetve. Vannak kőből kifaragott sírjelek, vas sírjelek, majd megjelentek a betonból kiöntött síremlékek is. Noha a katolikus temetőben immár muzulmánok is kaptak helyet, a legelterjedtebb szimbólum a kereszt, ez azt jelzi, hogy Isten fia megváltotta az embert, és utal az örök élet ígéreterére. Az utóbbi időben megjelentek a jellegtelen táblák is, amelyekről illusztrációk is vannak a könyvben, de a gondosan elkészített szép síremlékekről is vannak képek. Volt egy időszak, amikor vaskereszteket állítottak.

A szerző a szocialista korszakról is szól, annak hatásáról a közízlésre. A könyvben rendhagyó síremlékekről is vannak képek. Külön fejezetet szentel a szerző a sírverseknek, és jó néhányat közöl is, amelyekből látszik, hogy a sírköveket állítók értékválasztása, és a szerző azt állapítja meg, hogy viszonylag kevés az egyházi, vallási jellegű szöveg, amiből azt a következtetést vonja le, hogy a paraszti társadalom a polgári, kispolgári életmód felé mozdult el. A sírfeliratok általában három részből állnak, az első harmad az elhunyt adatait tartalmazza, a középső rész maga a sírvers, a végén pedig utalás lehet a felállító személyére, vagy az elhunyt Istenbe vetett hitére. A kishegyési temetőben is vannak katonasírok még egy 1848-as síremléket is talált a szerző. A könyvét a szerző azzal zárja, hogy a más, azaz nem magyar nemzetiségű sírokról ír, és megállapítja, hogy változik a falu nemzeti összetétele.

A könyv rendhagyó alakban került kinyomtatásra, ugyanis, bizonyára a sok kép miatt, hosszabban nyílnak a lapok, ami megnehezíti a könyv olvasását. A szerző nem törekedett arra, hogy nagy tudományos apparátust használjon, láthatóan az volt a célja, hogy rögzítse meglátásait Kishegyési temetőiről.

Előfizetés

Magyarországon és külföldön előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága (1088 Budapest, Orczy tér 1.). Előfizethető valamennyi postán, interneten (hirlapelofizetes@posta.hu) vagy faxon (+36-1-303-3440). Az éves előfizetés díja: 3500 forint. További információ: +36- 80/444-444. Az egyes lapszámok és a korábbi példányok – a Társaság egyéb kiadványaival együtt – megvásárolhatók vagy megrendelhetők a Magyar Néprajzi Társaság Titkárságán (1146 Budapest, Dózsa György út 35.) személyesen vagy interneten (neprajzitorsasag@gmail.com). A folyóirat korábbi évfolyamainak elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.arcanum.hu/ethnographia>.

Ethnographia is a peer-reviewed academic journal of the Hungarian Ethnographical Society since 1890. Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to the editor-in-chief (vigagyula@gmail.com). All contents of *Ethnographia* published between 1890 and 2008 are available in a digitized fulltext format with search options on the internet (<http://www2.arcanum.hu/ethnographia>). *Ethnographia* is distributed by the Hungarian Post Inc. (Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága; 1088 Budapest, Orczy square 1.). It can be subscribed at post offices, in e-mail (hirlapelofizetes@posta.hu) and by fax (+36–1–303–3440). Subscription fee for one year is 3500 HUF (including four numbers a year). Further information about subscription: +36–80–444–444. Current and previous copies of *Ethnographia* as well as other relevant publications can be purchased or ordered at the Secretariat of the Hungarian Ethnographical Society (1146 Budapest, Dózsa György street 35., neprajzitorsasag@gmail.com).

Ethnographia

Journal of the Hungarian Ethnographic Society

Vol. 136.

2025

No. 2.

Advisory Board:

ILDIKÓ LEHTINEN (Finland), JÓZSEF LISZKA (Slovakia), DZENI MADZHAROV (Bulgaria), VILMOS KESZEG (Romania), ISTVÁN SILLING (Serbia), GABRIELLA SCHUBERT (Germany), MÁTYÁS SZABÓ (Sweden)

Editorial Board:

BENCE AMENT-KOVÁCS, JÁNOS BALI, DÁNIEL BÁRTH, ANIKÓ BÁTI, BALÁZS BORSOS, MARIANN DOMOKOS, ÁGNES FÜLEMILE, LAJOS KEMECSI, CSABA MÉSZÁROS, GYULA VIGA

Editor:

GÁBOR VERES

Editorial Office Address: Museum of Ethnography, 1146 Budapest Dózsa György út 35.

e-mail: veres.gabor@neprajz.hu

TABLE OF CONTENTS

Articles

- MIHÁLY SÁRKÁNY:* Tibor Bodrogi. History of science, kinship, tribal art 127
GÁBOR VARGYAS: The Reversed Colonial Gaze. Prussian school system in Papuan mirror. 133
JUDIT ANTONI: Study of polished stone tools from New Guinea: outlines of the project. The collections of Fenichel and Bíró in the Museum of Ethnography 154
ANNA BIRO: Lists of Lajos Bíró's New Guinea objects and their background 171
BALÁZS BORSOS: What did the first European travelers learn about kinship among East African peoples? History of science and kinship research using the example of the Masai 197

Book Reviews

213